Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иитилел-политиктиг солуну

ШЫН

№ 139 (15359) ◆ 1994 чылдың сентябрь 6, вторник ◆ Ат салган шагы 24.00 ☰ Садар өртээ 150 рубль.

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың Иштики херектер яамызының сайыды, ооң оралакчылары, Кызылдың иштики херектер эргелелиниң болгаш кожууннарның иштики херектер килдизиниң начальниктери-биле эрткен субботада ужурашкан.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ажыл-чорудулгазынга анализти берип, кылдының турар ажылдарны, четпестерни Президент чугаалааш, яамының ажылдакчыларының моон соңгаар кылыр ажылдарын тодараткан.

Ужуражылгадан отчётту солуннуң дараазында номерингe бээр.

(Бистиң корр.)

АДЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Кадыг-дошкун репрессия-га таварышканнарның аттарын чон утпаан. Таңдының Межегей чурттуг О. Ч. Танчай Тыва Арат Республиканың Чазаанын дээди эргедужаалдарынга ажылдан чораан. Танчай Оюн нам школазын Улан-Баторга доозуп алгаш, ТАР-ның санхөө сайыдынга, ССРЭ-ге ТАР-ның элчининге, ТАР-ның даштыкы херектер сайыдынга, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин Даргазының бирги оралакчызынга, ТАР-ның Күрүне планының даргазынга ажылдан чораан. ТАР-ның Күрүне банкызының даргазы О. Ч. Танчай актыг черге нүгүлдеткеш, 1938 чылда шаажылаттырганнарның бирээзи.

Тыванның сураглыг оглунуң адын мөңгежидериниң дугайында айтырыгны таңдыжылар хөй удаа «Таңды-Уула» солунга көдүрүп, Таңды кожуун, Бай-Хаак суму чагыргаларынга дилег-биле диришкиннерни киирип келген. Таңды кожуун чагыргазының даргазы Б. К. Балчий-оол «контр» Оюн Танчайның уруу Галина Сайзуунуң болгаш өскелерниң дилээн изии-биле деткээн.

Баштай Бай-Хаак суму чагыргазының коллегия хуралынга Оюн Танчайның адын мөңгежидер талазы-биле айтырыгны сайгарып көргеш, кожуун төвүнүң база бир кол кудумчузу — Октябрьская кудумчузун Оюн Танчай кудумчузу кылдыр эде адаарын шиитпирлээн.

Таңды кожуун чагыргазының коллегия хуралынга Бай-Хаак суму чагыргазының шиитпирин бадылаан, аңаа үндүрер чарыгдалдарга 350 муң акшаны тус черниң бюджединден чөпшээреп бергеш, сентябрь 17-де Бай-Хаак суурга Оюн Танчайның 100 харлаанын таварыштыр байырлал-өзулалды эрттирерин доктааткан.

Севээн ОЮН.

Тыва Республиканың Чазаанда

КАНДЫГ СОРУЛГАЛАР САЛДЫНГАНЫЛ?

Тыва Республиканың Чазааның хуралы сентябрь 1-де болуп эрткен. Орта республика ужур-дузалыг чээрби хире айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва Республиканың экономиказынга тергиидээшкинни шеглээриниң болгаш рыноктарынга адааннажылганы хөгжүдериниң күрүне программазының (кол угланыышкыннарының база бирги ээлчеглиг хемчеглериниң) төлевилелин чугаалашкан. Илеткелди Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг структураларны деткииринiң талазы-биле күрүне көмдүтединиң Тывада девискээр эргелелиниң начальники Э. Х. Меңниг-оол кылган. Программаның төлевилелин чогаадып турузарынга монополияга удур политиканың девискээр эргелелиниң, республиканың яамыларының, Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының специалистери идепкейлиг киришкенин ол эгезинде дыңнаткан. Ооң хоойлу-дүрүм талазы-биле кандыг документилерге үндезилеттингенин, сорулгаларын тайылбырлаан. Программаның кол угланыышкыннарын, ооң кадрлар, техниктиг, саң-хөө талазы-биле хандырылгазының, экономикага тергиидээшкинни шеглээриниң болгаш адааннажылганы хөгжүдериниң адырлар аайы-биле программаларының дугайында илеткелчи чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының экономиктиг реформа талазы-биле килдизиниң специализи Т. В. Уюсова эдеринчи илеткелди кылган. Экономиктиг реформаны боттандырып турар үеде мындыг программаны хүлээп алырының чугулазын ол айыткан. Ооң ужур-утказынга кыска тайылбырны берген. Э. Х. Меңниг-оолдун удуртуп турары Тывада девискээр эргелели бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларга дүүштүр ажылдавайн турарын ол шүүгүмчүлээш, ону экижилер боттуг хемчеглерни алырын үе негеп келгенин айыткан. ТР-ниң чер реформазының болгаш чер тургузуунуң күркомитединиң даргазы А. Т. Сотпа, республиканың үлеттүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы С. С. Григорьев, бичe ГЭС-тер тудуунуң сайыды М. К. Анай-оол программа толевилелинге хамаарыштыр санал бергеш, ооң руктар көвүдеп, чонга айыылдыг болгаш амыр-дыш бербейн турарынга олар сагыш човап, орта удур демиселди күштелдириниң эң шыңгыы хемчеглерин алырын саналдап турар. Ону барымдаалап көргеш, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур эң дүрген, дээштиг, шыңгыы хемчеглерни алыр программа херек болуп турар бодалын илереткен.

Ш. Д. Ооржак программаның төлевилелин чугаалашканының түүнелин үндүрүп тура, бо база-ла эргежок чугула документ дээрзин демдеглээш, Чазак кежигүнериниң саналдарын өзүгаар чеди хонук дургузунда эде ажылдан кылгаш, катап чугаалажырын саналдаан. Ол ышкаш арагалаашкынга, өжегерээн кижи олурер, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселди күштелдирер дугайында үндүрген чарлыктарын амыдыралга боттандырарын чедип алыр дээш кандыг хемчеглерни алыр деп турар бодалдарын ол чугаалаан.

Кижи төрелгетенниң делегей ужур-дузалыг турасказалы дег Убсанур оргулаажының агаар-бойдузун ажыглаарының онзагай эргебайдалынын дугайында дүрүмнү хуралга бадылаан. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң начальники Н. А. Ондар комплекстиг программаның төлевилелиниң талазы-биле илеткелди кылган. Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер, ону эде тургузар, хамаатыларның эргелерин, ончүүн бүгү хевирлерин камгалаар сорулга-биле төлевилелди ажылдан кылган. Республика программазын боттандырар талазы-биле хемчеглерни Юстиция, Иштики херектер яамыларының, прокуратураның, Дээди судтуң, чамдык хоорайларның, кожууннарның чагырга черлериниң саналдарынга үндезилеп кылган. Программада ийи чыл дургузунда ап чорудар комплекстиг хемчеглерни киирген.

Программа төлевилелинге хамаарыштыр сайыттар Б.К. Күдерек, А. Д. Бегзи, С. С. Күжүгет, С. С.-Б. Монгуш, Ч. С. Монгуш, күрүне комитеттериниң даргалары Д. И. Чыдым, А. Т. Сотпа болгаш өскелер-даа боттарының саналдарын киирген. Чазак баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап сөс алгаш, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдириниң талазы-биле күрүненің комплекстиг программазының төлевилелиниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң начальники Н. А. Ондар комплекстиг программаның төлевилелиниң талазы-биле илеткелди кылган. Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер, ону эде тургузар, хамаатыларның эргелерин, ончүүн бүгү хевирлерин камгалаар сорулга-биле төлевилелди ажылдан кылган. Республика программазын боттандырар талазы-биле хемчеглерни Юстиция, Иштики херектер яамыларының, прокуратураның, Дээди судтуң, чамдык хоорайларның, кожууннарның чагырга черлериниң саналдарынга үндезилеп кылган. Программада ийи чыл дургузунда ап чорудар комплекстиг хемчеглерни киирген.

Программа төлевилелинге хамаарыштыр сайыттар Б.К. Күдерек, А. Д. Бегзи, С. С. Күжүгет, С. С.-Б. Монгуш, Ч. С. Монгуш, күрүне комитеттериниң даргалары Д. И. Чыдым, А. Т. Сотпа болгаш өскелер-даа боттарының саналдарын киирген. Чазак баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап сөс алгаш, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдириниң талазы-биле күрүненің комплекстиг программазының төлевилелиниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң начальники Н. А. Ондар комплекстиг программаның төлевилелиниң талазы-биле илеткелди кылган. Республикада

Мал эмчизинге сөс

ТҮҢНЕЛ ЧОГУМЧАЛЫГ БОЛЗУНАМ

Тывада сибирь язвазының илереп келгениниң дугайында медээни солунга парлаанывыс соонда, кедергей айыылдыг аарыгларга удур республика төвүнүң килдис эргелекчизи Светлана Селезневаның «Сибирь язвазынга удур хемчеглер» деп эгелиг түүлү август 31-ниң солунунга парлаттынган. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызының ветеринария килдизиниң кол мал эмчизи Шыдар Мөңгеевич Монгуш чугула ол айтырыгга хамаарыштыр сөс алыры-биле редакцияга материалын эккелген, ынчангаш «Шынның» бөгүнгү үндүрүлгезинде ону парладывыс.

Чаа-Хөл кожуунуң «Найырал» совхозунуң девискээри болур Булак-Аксы деп черде малчын бир өг-бүледен бөлүк кижилер сибирь язвазындан аараан деп чугаа биске август 16-ның хүнүнде дыңналып келген. Ол аарыгга хамаарыштыр чугаалаар болза, ол кижиге болгаш малга онза айыылдыг аарыгларның бирээзи. Бир эвес ол калбаа-биле тарап нептерээр болза, түгле кожуун девискээрин эвес, бүдүн Тываны, Россия девискээрин-даа шыва аптып болур. Ындыг байдал улуг хемчээлдиг коргаралды таварыштырып, кижилериниңдаа, мал-маганның-даа амытынынга айыылдыг болу бээр, Ынчангаш төп ветлабораторияның директору С. Ы. Түлүш, килдис эргелекчизи А. Т. Кыргыс суглар ол-ла хүн халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге четкеш, аараан кижилер-биле ужуражып чугаалашкаш, сонуургаан айтырыгларывысты билип алгаш, Булак-Аксынга август 17-де чеде бердивис.

Бистиң кол-ла сорулгавыс — аарыгның тыптып келгениниң чылдагаанын, дөзүн тодарадыры. Өлген мал бар болза, ол малда аарыг бар бе, чок бе деп түвени илереттир.

Бөлүк кижилер аараан түве болганда, ол байдал улуг серемчилелди болдуруп турган, ынчангаш аңаа удур хемчеглерни ап, айтырыгны карантин тургузарынга чедир көөр, байдал мындыг турган. Кижи эмчилериниң санап турары-биле алыр болза, ол улус август 2-де эзтке үндүрген инек эъдинден аараан деп турар. Ук инек ол хүн люцерна (меле) чигеш, ишти дөгдээрээш (хей долташ), байдалы багай боорга, өгнүң херээжен ээзи кожазын дилээш, ону соктуруп алган. Аараан кижи инекти бузарынга-даа, эъдин ажаарынга-даа киришээн боор турар. Тыва кижи өлген мал сеги чивес болгай, ол кодаңда бо хүннерде безин 24 улуг бода мал, 11 баш бызаа бар, хууда өшкү-хойну санаваска аан. Эртенинде эътти садары-биле Чаа-Хөл суурга эккелген. Эътти мал эмчизинге шинчиткен, эътти чип болур деп шынзылганы мал эмчизи чөпшээреп берген. Ол эътти боду база садып алган. Оон ол эът 25 өг-бүлеге тараан болгаш ону 100 ажыг кижи чемге ажыглаан боп турар. Ол кижилерден аараан кижи амдыызында илеревээн. Эмчиде чыдар Ш. Алдай эътти садарынга киришкен, август 5-те ол аараан, оглу август 11-де аараан боп турар. Баштайгы диагнозту шивишки, боостаа бези ышкан деп тургускан. Оон соонда ол аалга турган элээди ол база ындыг чылдагаан-биле эмчиге кирген.

Сибирь язвазынга удур дөмей-ле дарый хемчеглер алыры негеттинип келген дээрзин билген мен. Бистиң кол сорулгавыс болза аарыгның эге чадазындан эгелээш, ооң көстүп келген черинге ону доктаадыр, дуй базар, ооң өскүүрүн болдурбас. Август 20-ден эгелеп, тарылга кылдынмаан коданнар, кижилериң хуузында малы-биле ажылдап эгеледивис. Мал эмчилериндан тургускан дерт звено ажылдап кирипкен. Түүү-даа мурнай аараан кижилерлиг аалдың тарылга эртпээн мал-маганын тарыдывыс. Тарыышкынны мал эмчилери чорутпайн турбаан, сибирь язвазынга удур тарылганы чорудуп турган. 806 баш бода малды, 27636 баш шээр маллы тараан турган. Август 26-га чедир кожуун девискээринге ниитизиби-биле 2879 бода, ооң иштинде хууда 1636 малды, 51993 шээр, ооң иштинде —20930 баш хууда шээр малды, 651 чылгыны, 129 хаванны тараан. Ажыл оон-биле кылдынган, доозулган деп болбас, машина-балгат четпес даалай ындыы чарыында коданнарда малдарны тарыырын уламчылап турар. Бо таварылганың мурнунда-даа, ооң соонда, бо хүннерде-даа мал массалы-биле өлүп турар дээн ындыг байдал чок.

Аараан кижилерлиг деп турар аалывыстың коданында малдарны сыкыртып каан соонда, ийи хонганда, беш айлыг эр бызаа өлген. Даштыкы демдекте алгаш көөрге, хоран оът чигеш өлген хевирлиг болуп турар.

Сибирь язвазындан өлген болза, кежин союп болбас, бүдүнге өрттедир ужурлуг аарыгларның бирээзи. Ынчангаш ол малга хамаарыштыр негелде ёзугаар хемчег алдынган.

Бистиң килдистиң начальники Д. Ш. Сарыглар ол сектен патматериал эккелбээн сен дээш мээң адрезимге элээн чемелээшкин кылган. Мен ону хүлээп албайн, ооң биле чөпшээрешпейн турар мен. Түге дизе, бирээде, дириг вакцинаны ийи-ле хонук бурунгаар салган болгай. Ийиде, ол чер төп чер-дир, оон материал ап болбас, ону оон алган болзумза, ол аарыг албан бар боор ужурлуг, ооң соонда, ол аарыг ыяап-ла сибирь язвазы бе азы вакцинадан болган бе дээрзин тодарадырда, маргылдаалыг айтырыг болу бээр. Үште, аарыгны ол материалдар лабораториядa тодарадыпкан түве болза, мээң даргам мени: «Сен мен ышкаш эмчи кижи-дир сен, ол черден материалды чоп ала берген сен»—деп база-ла чемелээр турган. Ындыг какпага мооң мурнунда Мөңгүн-Тайга сарлыы дээш база кирген мен.

Ап чоруткан дарый хемчеглерни бодаарга, аарыг бар-даа болза, нептереп таравайн баарының аргазы тургустунган боор деп санап турар мен. Эки түннелдиг боап төнерин канчап күзевес боор. Бо ажылды, удур тарыышкыннар чорударынга республика, хоорай чергелиг экспедицияларның мал эмчилери, Чаа-Хөл кожуунуң «Найырал», «Ак-Туруг», «Ак-Хем» совхозтарының мал эмчилери айтырыгның чугулазын ханы билип, кончуг харысалгалыг чорудуп, аңаа идепкейлиг киришкеннер.

Шыдар МОНГУШ.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызының ветеринария килдизиниң кол мал эмчизи.

Үе болгаш кижилер

ХОЙЖУ ӨГ-БҮЛЕ

Чыл санында бедик көргүзүглерни чедип ап турар малчыннар Барыын-Хемчик кожуунуң ажыл-агыйларында эвээш эвес. Ындыг мурнакчы малчыннарның арга-дуржулгазы-биле таныжар, ажыл-ижин чонга таныштырары чугула деп сорулга салгаш, «Алдын-Булак» кооперативтер каттыжыышкынында хойжу өг-бүле Серенмаа Дашовна биле Данзычы Сояновичи Содунамнарның дугайында чугааны кылдым.

Серенмаа биле Данчызы өг-бүле тутканындан бээр мал ажылы кылып келгеннер. А хой ажылынга оларның киржилгези 1976 чылда кыс хунан хураганнар хүлээп алганындан эгелээн. Бир чыл болганында дөненнеп төрээн хоюнуң 100 бажындан 70 хураганны алган. А ооң дараазында чылында Содунамнар төрүүр 100 хойдан 105 хураган алган. Оон бээр-ле бо хойжулар чыл санында төрүүр чүс хойдан чүстен эвээш хураган ап көрбээн. Харын-даа чамдык чылдарда (1986-87-88 чылдарда) 120-123 хураганны бо малчыннар төрүүр чүс хойга онааштыр ап келгеннер. Күрүнеге дүк дужаар планын күүсетпээн таварылганы Содунамнар сагынмас.

Эрткен кыш кожуунуң малчыннарынга берге кыш болган. Эң ылангыя часкы үеде малчыннарның хөй малы өлген. «Алдын-Булак» кооперативтер каттыжыышкынының хойжу бригадазы «Аянгаты» совхозтуң хойжуларынга четпээн дээрден башка, өске ажыл-агыйларның малчыннарындан дээре ажылдаан. Мал бажын улуг хоратпаан, ниити бригада төрүүр чүс хойдан 68 хураганны, бир хойдан 2 кг дүктү кыргып алган. А Содунамнарның көргүзүү эки болган, олар төрүүр чүс хойдан 98 хураганны камгалап ап, бирги черни база катап чаалап алган. Чоокта чаа кожуунга болган «Наадым-94»-те Содунамнар улуг хевис-биле шаннадып мактаткан.

Күш-ажыл кижини каастаар. Доктаамал бедик көргүзүглери дээш Серенмаа Дашовна Содунамга 1982 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг атты тывыскан, а 1986 чылда Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаннаан. Чаңгыс черчуруулары ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединин депутадынга база соңгаан турган.

Ынчан СЭКП Тыва обкомунуң болгаш МАР-ның Убса-Нур аймак комитединин шнитпири-биле МАР-ның Убса-Нур аймаанын болгаш Тыва АССР-ниң малчыннарының аразында чарыштың тиилекчилеринге МАР-ның Улуг хуралының депутады, Мооллдуң күш-ажылының ийи дакпыр рекордчузу, Убса-Нур аймактың Дзун-Хемчик сумузунуң «Давшилт» каттыжыышкынның малчыны Дэмбрэл Цеденбалжирниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин депутады «Барлык» совхозтуң хойжузу Серенмаа Дашовна Содунамның адын эдилээн шанналдарны тургускан турган. Ол шанналдарның баштайгы эдилекчилери МАР-ның Убса-Нур аймаанын Өлүг сумузунуң «Тайбын» күш-ажыл каттыжыышкынының малчыны Дэлэг Насаг база бистин республикадан Кызыл кожуунуң «Тиилелге» совхозунуң малчыны, СЭКП-ниң XIX партконференциязының делегады Татьяна Иргитовна Баавыл болгаш Барыын-Хемчик кожуундан С. Д. Содунам боду болган. Серенмаа Дашовнага он бедик шанналдарны Убса-Нур аймактың даргалары, аймактың малчыны Дэмбрэл Цеденбалжир олар Содунамнарга аалдап чорааш тывыскан. А ооң бичии мурнунда моол өөнүктеринге чораанын Серенмаа Дашовна сактып чугаалап олурар.

Каш чыл болгаш малчын өгнүң эр ээзи Данзычы Сояович Содунамга Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты база тывыскан. Д. С. Содунам совхозтуң профэвилел комитединин берген халас путёвказы-биле Болгарияга барып дыштанып. Кара далай кыдында курорт хоорайларны көргеш келгенин база хөөрээр болду.

— Малчыннап келген чылдарымда бот-орулга-чарылга, өг-бүле керээзи, аренда, ам кооператив кежигүнү дээш элээн-не каш ажыл-агыйның чадаларын эртип келдим. Бо бүгүден малчыннарның амыдырал-чурттаргазынга таптыг тааржыр депшилгелиг арганы тыппадым. Бирээни эгелеп алгаш, ол чаа-ла бут кырынга туруп, хөгжүлдени ап турда, ажыл-агыйның өске бир хевирин тып, малчыннарны олче албадаар. Ам черле хой ажылында тодаргай угланыышкын чок болган түве бо. Ол ышкаш хойнуң уксаазын база будап кагды. Бо бүгүнүң түннелинде шээр малдың бажы хөлчок кудулаан, малчыннарже сагыш салбастаан, оларның харысалгазын бедитлейн, материалдыг, моральдыг деткимчени көргүспейн турар. Сөөлгү үеде малчыннарның акша-шалыны өспестээн, алыр шалың акша каш айларда чок боор, боттуң каш мал-маганы эвес болза, амыдырап-чурттаары-даа бергедээн үе бо —деп, Данзычы Сояновичиниң чугаалап олурары-ла шын болбайн канчаар.

Көдээде эң-не эвээш шалынныг, ол каш акша-шалының ай-айы-биле албайн турар улус малчыннар апарган. Ажыл-агыйым аайы-биле малчыннарның аал-оранынга барып, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып көөрге, чамдык хуузунда мал-маганы эвээш, хөй ажытөлдүг улустуң амыдыралы элээн берге байдалда-дыр. Бо дугайында байдалды бистин дарга-бошкаларывыс, ажыл-агыйның удуртукчулары билир, ынчалза-даа чогуур хемчеглерни эчизинге чедир албайн турарын Данзычы Сояович база сагышсеткили хөлзеп чугаалап орду.

Д. С. Содунамның чайлаа—Аныяк-Хөнделеннің бажы, а чамдыкта ол Тура тайгаларынга-даа чайлаар. Бо чайын ол Аныяк-Хөнделең бажынга чайлааш, ам Хөнделең-Аксында күзээнде көжүп келген. Малчын боду ам мал чеминиң белеткелинде чоруп турар. Чыл бүрүде ол 20 тонна чедир мал чемин белеткеп ап турар.

Малчынның дузалакчызы—оглу Орлан, кени Светлана өг-бүле туткаш-ла малчыннап эгелээннер. Кедизинде барып, ада-изиниң малын кадарар улус ол.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ХАТТАН ҮНДҮР ХАЛДЫП ОР...

Кымның дугайында бижиир дээнимни номчукчу баш удур-ла билип каан боор. Ийе, чолаачы дугайында болбайн аан. Бистиң Тывавыстың улус ажыл-агыйының бурунгаар хөгжүлдезинге шимчедикчи күш автотранспорт болуп турар. А автомашиналарны башкарып чоруур кижилер — чолаачылар. Ынчангаш мен бот-хууда чолаачы эш-өөрүмнү, оларның ажыл-ижин иштимден аажок хүндүлээр мен.

30 чыл бурунгаар Кызылдың садыг баазазындан Торгалыг садыгларынга барааннап чораан мен. Чолаачым машиназының кырында туруп алган, бараан бүрүзүн хынамчалыг хүлээп ап, барааннарны саваларының улуг-биче аайы-биле кончуг таптыг үдүрүп ап тур. Мен аңаа бо бараанны мынчаар, дүү бараанны ынчаар сал деп сүме катпадым, ындыг сөс аңаа артык. Ол бустуучал барааннар аймаан кузовтуң эң-не мурнунче, а бузулбастарын соонче таптыы кончуг, оваарымчалыг үйдүрүп ап тур. Ана сагыш-ла, мен бодум үйдүрүп ап турган ышкаш болган мен. Ол-бо складтардан үйдүртүнүп, документилер-фактура л а р долдуруп турувуста-ла, кышкы хүн дуртунда үүү боор, карацгылаан. Орайтаан-даа болза канчаар, «Торгалыг кайда сен» дээш тутсуп чаныпкан бис. Элээн чоруп турган, удуй берип-тир мен. Үйгум кадында дыңнап чыдарымга, чолаачым аажок эрестиг ырлаан ор:

...Халдып ор, чолаачы,
Хаттан үндүр халдып ор...

Руль артында чолаачының чанында орар пассажир кижи база тускай харысалгалыг болур ужурлуг, удуп болбас, удуур болзунза-ла, чолаачы сени көргеш, суларап, ала-чайгаар үйгуга алзыптып болур деп бодалбиле отту чаштап келгеш, дүрген-не эде тыртынгаш, карактарым чода тырткаш, олуруп алдым.

— Элээн удуп дыштанып алдыңар аа, ырлаарыңар аайлыг эвес, ырлан бадырып көрүңерем — дидир.

Шынап-ла, узун орукта чоруур кижиниң могап-шылавазын бодап, ооң тура-соруун кошкатпайн, улам көдүрер сорулга-биле «Ым» деп боостаамны бичии таарыштырып алгаш, чүнү ырлазымза, эки ирги деп бодаңын орумда, чолаачылар дугайында база бир ыры сагыжымга кирип келди:

Машинаның тынын туткан,
Башкарыкчы чолаачылар
Орай дүннү, шуурган-
хатты

Орук моондаа дээр эвес— деп, бо ырны кижим дораанна мээң-биле кады бадыра берди. Ам чугаа-соодувус көвүдеп, уйгу деп чүвениң изидаа артпаан. Чолаачымның сергек, омаа дам барган. Чолаачылар ырызын катап-катап ырлажып чордувус. Ынчап чораан, Чадаана заправказынга чедип келгенивисти безин эскербээн болдувус. «Ойт» —дээн соонда кижим дүргени аажок машинадан дүже халыды. Бензоколонканың пистолединин шооча-зын дедир чандырып баспаанындан бензин оон черже агып чыткан болган. Бензин кудуп бээр уруг уйгузу-биле та чеже литрни базып каан турганы ол. «Улуу-биле четтирдим, акым» — дээн, ооң уйгулуг үнү дыңналды. Бензин кудуп алгаш, оруувус уламчылап хаптывыс. Хөндергейниң Үш-Тейге келиривиске, баштай шоолуг эвес хадып турган хат ам шуут дендеп барган, сай-дажы-биле кады тутсуп тур. Хөндергейниң Дээрбе-Кара-Суу дужунга кижим доктаап туруптту. Бо хаттыг-соокта канчаарыг ол кижи боор, чоруп-ла орбас деп бодап, иштимде арай шыжыгыксап ор мен. Машина эжиин ажыдарга оора шаап каг чазып турар, чолаачым эжиин күш-биле ийи холдап ажыдып, хаап тур. Дыңнап орарымга, кижим чүк быжыглаан хендирни дескиндир дынзыткан тур. Оон улаштыр радиаторже суг немээр дээш, кочалга суг эккелди. Ам чангыс кижи радиаторже суг немээр барымдаа чок, капотту бир кижи тудуп бербес болза, бо хире күштүг хат, оора шаап аппаар. Кабинадан үнгеш, эжикти бүгү-ле турган күжүм-биле ажыткаш, капотту, күш четтирбес хире боорга, шуут-ла ооргам-биле идип алдым. Чолаачы сугну дүргени аажок немей тыртып алды. База-ла күш-биле кабинаже киргеш чоруптувус.

— Бо соокта сугну чоорун ол?

— Чайын катпас, кыжын доңмас суг түгле ол Дээрбе-Кара-Суу болдур ийин. Суг эвес аржаан-дыр ийин. Канистрада база кудуп алдым.

— Чок аан, машинага бо соокта чоор түвел?

— Ол түү дээрнің ол боор. Бо хатты көр даан, Хөндергейни куду алзы эвес, а өрү алзы хадып турар. Дедир хаттытда, мотор изиир түве.

Ынчап чоруп олурувуста, хат улам күштелип, орукту хар-биле дуй шаап турар апарган. Чолаачы ол-бо тудуп чораан, Чадаана заправказынга чедип келгенивисти безин эскербээн болдувус. «Ойт» —дээн соонда кижим дүргени аажок машинадан дүже халыды. Бензоколонканың пистолединин шооча-зын дедир чандырып баспаанындан бензин оон черже агып чыткан болган. Бензин кудуп бээр уруг уйгузу-биле та чеже литрни базып каан турганы ол. «Улуу-биле четтирдим, акым» — дээн, ооң уйгулуг үнү дыңналды. Бензин кудуп алгаш, оруувус уламчылап хаптывыс. Хөндергейниң Үш-Тейге келиривиске, баштай шоолуг эвес хадып турган хат ам шуут дендеп барган, сай-дажы-биле кады тутсуп тур. Хөндергейниң Дээрбе-Кара-Суу дужунга кижим доктаап туруптту. Бо хаттыг-соокта канчаарыг ол кижи боор, чоруп-ла орбас деп бодап, иштимде арай шыжыгыксап ор мен. Машина эжиин ажыдарга оора шаап каг чазып турар, чолаачым эжиин күш-биле ийи холдап ажыдып, хаап тур. Дыңнап орарымга, кижим чүк быжыглаан хендирни дескиндир дынзыткан тур. Оон улаштыр радиаторже суг немээр дээш, кочалга суг эккелди. Ам чангыс кижи радиаторже суг немээр барымдаа чок, капотту бир кижи тудуп бербес болза, бо хире күштүг хат, оора шаап аппаар. Кабинадан үнгеш, эжикти бүгү-ле турган күжүм-биле ажыткаш, капотту, күш четтирбес хире боорга, шуут-ла ооргам-биле идип алдым. Чолаачы сугну дүргени аажок немей тыртып алды. База-ла күш-биле кабинаже киргеш чоруптувус.

— Бо соокта сугну чоорун ол?

— Чайын катпас, кыжын доңмас суг түгле ол Дээрбе-Кара-Суу болдур ийин. Суг эвес аржаан-дыр ийин. Канистрада база кудуп алдым.

— Чок аан, машинага бо соокта чоор түвел?

— Ол түү дээрнің ол боор. Бо хатты көр даан, Хөндергейни куду алзы эвес, а өрү алзы хадып турар. Дедир хаттытда, мотор изиир түве.

Ынчап чоруп олурувуста, хат улам күштелип, орукту хар-биле дуй шаап турар апарган. Чолаачы ол-бо тудуп чораан, Хөндергейнин арт кырынга орукту артып калган сомазын көрүп чораан, арай боорда үнүп келди. Хат шуут улуур, арттын оруу чаңгыс-аай дескилешкен, дүне оон ыңай чоруурга берге хире апарган. Кижим машиназын Чадаана уунче дедир ээп чыдыр.

— Ойт, бо тений бердин бе, катап Чадаана баарывыс ол бе? Кижим тадыладыр каттырып-каттырып:

— Дем-не чугааладым чоп, дедир хаттыгда машина изиир деп, оон-биле кады хоолайдан үнген ыш, мынчаар хатка удур тургузып кааргa, кабина иштинче кирбес боор, ам удуп-даа болур бис —дээш, моторун өшпес кылдыр, ортумак газка салып кааш, кабина чылдыр печказын оожум ажылдаарынче чылдыр кагды. Кезек ынчап олурувуста, хат оожумнап, кышкы даң агарып, чер чырып келди. Орук шуут чок, чолаачым кончуг оожум артты куду бадыпты, орук долган хөртүк-хар чүктүг машинаны уup турар. Ынчап чортуп, ол-кыя тудуп чораан, арттан мендичаагай дужүп келдивис. Торгалыгга чоокшулап олурувуста кижим мурнунда дүмчүктап ырлап чораан боду ам шуут-ла кабина сыңмас кылдыр, ыыткыр бадырыпты.

Торгалыгга келгеш, бараанны дужүрүп дужааган: кончуг бустуучал шил савалар безин канчанмаан-даа болган.

Бо болза, ынчангы чаа-ла ажылдап эгелеп чораан, аныяк чолаачының баштайгы кыжының, баштайгы рейстериниң бирээзи-дир.

Кым боор ол, удур көрүп долган орар, кадыг эр? Ол болза, бир дугаар көрген кижи-ле, бо-даа алдан дөрттүң чирин дуглаан болбайн аан деп көөр, тырың мага-боттуг, күдер-хүрең шырайлыг, хөй чугаага хөңнү чок, арны кезээде чыып чоруур, Торгалыгның хоочун чолаачызы Аржай-оол Ыймаевич Монгуштуң дун оглу Анатолий Аржай-оолович-дир.

Бичии Толяның тускай чолаачы эртемниг кижи кылдыр хевирлеттинип өзеринге ооң ачазының салдары улуг болган болбайн аан. Оон баштайгы башкызы ачазы болган дизе чазыг чок боор.

Аржай-оол Ыймаевичиниң дугайында алдан чылдарның ортаа үезинде суурнуң боттывынгыр артистери мынчаар ырлажып турганын ам-даа утпаан мен.

Прицептиг «Уралказы»
Бир-даа хүнде анаа турбас.
Чолаачызы Аржай Монгуш
Човаг-шылаг билир эвес.

Толяның адазы Аржай-оол ашактың бир дугаар чолаачы мен деп улуургап, хөрээн шаштынып органын кым-даа көрбээн, дыннаваан. Ол кончуг биче сеткилдиг, дыннангыр, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп чораан. Ону кандыгдаа кадыр-берт оруктарже чорударга, ол чажам дивейн чоруп чораан. Ол оруктарны хондур-дүндүр аштап-даа чорааш, алган онаалга-даалгазын күүседип чораан. Чозада, Сарыг-Хөлде, Көк-Сайырда, Ак-Чыраада, Хоолуда «Аржай-оол оруу» деп оруктар ам-даа бүтпээн. Ол оруктарны ажыл-агыйлар амдаа ажыглап турарлар. Ооң ажыл-ишчи мөзү-шынары мыя моон-на илден ышкажыл. Ол суурда школаның, конторанын, клубтун, эмнелгениң база хуу бажыннарының түлүүнүн ыяжын дүн-хүн дивейн сөөртүп чораан. Мынлыг ажылчын кижиниң оглу болгаш ындыг боор. Толя база олут орбас, кежээ дирткен кижилериниң бирээзи. Толяның башкарган машинатехниказы кезээде кайнаардаа баар рейстерге белен турар. Ол даалга бээрге, дүн ортузунда-даа чоруптар.

Ырак-узак болгаш кадырберт черлерже Анатолийни чорудар. Ажыл-агыйга херек дериг-херекселдерни саян артындан сөөртүп эккеп турар. Өске чолаачы эш-өөрүнге шыдаар-ла шаа-биле дузалаарын бодап чоруур, чаа дооскан чолаачы дуңмаларынга бодунуң бай аргадуржулгазын харам чокка дамчыдып берип, арга-сүмезин кадып, чагып-сургап шаанга кирген орар.

Анатолий бодундан негелделиг, билиг-мергежилин доктаамал бедидип, «За рулем» деп чолаачылар сеткүүлүн чыл бүрүзүнде чагыдып, доктаамал номчуп чоруур. Үжен ажыг чылдарның иштинде чолаачылап келзе-даа, багай үүвеге таваржып, озал-ондак кылып көрбээн. Ооң төлептиг күш-ажылын чон бедии-биле үнелеп, ону суур болгаш район Советтериниң депутадынга каш удаа улаштыр соңгун турган, комсомол райкомунуң кежигүнүнге-даа соңгудуп чораан. Ооң шаннатканы хүндүлел бижиктери, дипломнары хуу архив болур альбомунуң иштинге сыңыштастаан.

Торгалыг чоокшулап олурда ыыткыр ырлап бадырыпкаш, машиназын сууду база бергенинде ужур-ла бар болган. Боду ышкаш бөдүүн, ажыл-ишчи, чалыы-чараш чаа-ла эмчиниң ортумак эртемин чедип алган, Чаа-Суурнуң эмнелге участогунга кээп фельдшерлеп ажылдап эгелей берген Оюмаа деп уруг-биле таныжып турган түве-дир. Ийи аныяк кижиниң аразында найырал чоорту ынакшылче шилчээн, бирээзи өскези чокта чурттап шыдавас апарганнар. Ынчангаш кады чурттаар, өг-бүле тудар дугайында шиитпирлеп алганнар.

Ол-ла чылдың күскээр чайын, айның чаазында, хүннүң экизинде куда дүшкен, Торгалыг суурга бир аныяк өг-бүле немешкен. Оон бээр ужен чыл чоокшулап орар. Анатолий биле Оюмаа найыралдыг, аас-кежиктиг чурттап орарлар. Олар бир ool, ийи кыстыг болганнар. Анатолий биле Оюмаанын өг-бүлези суурда үлегерлиг өг-бүлелериниң санында кирип турар.

Күдер-хүрең чолаачывыстың күзел-соруу бүдүнгүр, чогунгур-ла болурун күзээрдир мен.

Бюрбю СЕРЕН.
Өвүр кожуун.
Дус-Даг суур.

КУЛЬТУРАВЫС САЙЫЗЫРААРЫ-БИЛЕ...

Уран түүл школазының хореография салбырында элээн үе ажылдай бердим. Эскерип чоруур түүлдерим чамдык уругларга, ылаңгыя ада-иелерге ажыктыг болуру чадавас. Түге дизе школа доозун турар уруглар-оолдарга «кайнаар өөренип кирерил» деп айтырыг тургустунуп турар болгай.

Салым-чаланныг, танцының эге базымнарын эки өөренип алган уруглар аргалыг болза улаштыр өөренири күзенчиг. Бистин республикада хореографияны бүрүн программазы-биле өөредип турар школалар ийи-үш дээр болза, меге эвес. Ынчалзадаа бир эвес күзелдиг улус болза. Кызылдың уран түүл училищезинче кирип алгаш, улаштыр институтче өөренип болур арга бар.

Сөөлгү үеде ада-иелер уругларын «ажыктыг» түүвеге өөредип алыксаар апарган. Бо берге үе кижилернин «сартык чаштай» бээр ажылга өөренип алыксаарындан боор он, чараш түүлдер, сагыш-сеткилдиг байлаа ажык чок апарганы ол хевирлиг. «Танцылааш түүү чедип аарыл ол» дээн ышкаш чугааларны чаңгыс эвес удаа дыннаан келдим. А чамдыктары «Танцыже киирип каарга, снилең, халыган апаар» суг дээр. Ада-иелер, силер дыка чазыр, кыдыра бодап турар-дыр силер. Бир эвес чаңгыс катап бистин кичээливиске (түгле концерттер, экзаменнерге эвес) келгеш көрген болзуңарза, уруглар-ларны база мээн ажылымны хүндүлей бээр ийик силер.

Танцы-сам дээрге дыка берге, аар, «кара» ажыл-дыр. Сценага ийи-үш минута иштинде чараш көстүптер дээш кайы хире ажылдаарын билген болзуңарза. Оон ынай харыы чок, шаа төнүп, кээп дүжер чыгыы-даа болза катап-катап бодун албадаар. Кызымак, эрес уруглариын хеви безин суг-дер кылдыр өде бээр түүе. Кижи бүрүзү ындыг түүктү үгбас, ынчаар дадыктырып, өөредип алыры берге херек. Шынап-ла, танцылааш кижи түүү чедип алырыл? Бирээде, быжыг тура-сорук, ийиде, күш-шыдалы, үште, чараш шилгедек сыны, дөртте, бедик культуразы. Бо амыдыралга дыка херек түүлдер-дир. Танцылаар кижини түгле будубиле ажылдаар, бажы «снилең» дээр болза улуг чазыг. Түге дизе танцы-сам уран түүлдүң шупту хевирлерибиле быжыг харылзаалыг болгаш «Хореографияның төөгүзү» деп эртем-кичээлге дыка хөй түүлдерни өөренип турар бис.

Бистин ам-даа сайзыраар республикавыска чаа үзелбодалдарлыг культура, уран түүл ажылдакчылары дыка херек. Даштыкы чурттар-биле харылзажып, делегей ареназынче бир дугаарында бедик культуравыс, тускай онзагай уран түүлүвүс-биле үнер болгай бис. Культура уран түүл институт, училищелеринче кирип, тыва чонувустун ниити культуразын бедидип, сайзырадып көрээлинер. Бедик культуралыг кижи арага ишпес, орланмас, херек үүлгетпес дээрзинге чөпшээрежир боор силер. Силерге бүзүреп, чедишкиннерни күзеп каайн, уруглар.

Вилена ООРЖАК.

◆ *Аржаннар дугайында*

ӨҢНҮҮМНҮҢ ДИЛЭЭ ЧҮВЕ

Таныш улус черле ындыг. Элээн үр үеде ужуражып чугаалашаанындан ындыг ыйнаан, таварылга боап душчуп келгенде, удур-дедир холдарын сунчуп, мендилешкен соонда чугаа-сооду чайгаарла төктүп кээр. Бо удаада шак ындыг чугаа-соттуг, таныш кижилериниң бирээзи—күш-ажылдың хоочуну, 70 ажыг харлыг Күжүгет Донаевич Дүүчүн-оолга ужуражы бердим.

— Аа, бокта! Экии, дунмам! Чыткан тева аксынче канмыл кирген түве дээн. Кончуг таптыг таваржып келдивис. Экизи! Бо каш хүннерде сени дилегзинип чоруп турдум. Улаатайже аржаннап чордувус ийин. Ол дугайында сенээ чугаалап берип көрейн. Шору кижи болгай сен. «Шын» солунче бижип көр — дээш, холдарымны салыр хире эвес чугаэлап туруп бээрге, үзе кирип:

— Экии, Донаевич! Адыраалыр. Маңаа эвес, дуу анаа, шөлээн черге баргаш, хөөрежип тураал — дээш, холундан четкеш, улустан шала шөлээн, хөлегелиг черге чедип чепиое бергеш: «Че, ам дыныап тур мен. Чүү чугаалаксап тур силер?»—деп сонуургап айтырдым.

— Солуннарга ында-хаяадаа болза бо-ла түве бижипкен чоруурунну билир мен. Ам бо удаада кырган өннүүнүн дилээн күүседип көрзүнзе кандыг боор. Чугаалаар дээн түвем уткөзы мындыг — дээш, карманындан таакпызын уштуп, черде олура дүштү.

Ам канчаар, хоочун өннүүмнүн чугаазын ол олчаан дамчыдарын ораллажып көрейн. Кижи сеткили деп түве бар болгай. Дилегни шыдаар шаабиле күүседир апаар.

— Улаатайже аржаннап чорааш, болза-даа чаа келдивис, оол. Чүү деп түү дээр боор, эки-ле чордувус. Хемниң он талазында, дыка чараш чурумалдыг черде аржаан-дыр. Чон-даа арбына боор түве-дир. Бо кыраан назынымда чеже аржаннарга чалбарып, каяа четпедим дээр! Улаатай аржааны менээ черле кедергей эки-дир. Хөлчок тааржып чогуштум. Келир чылын база баар мен. Аржаанның бодунга өөрүп четтиргенимни илередип тура, ол аржаан девискээрин хайгаарап турар Солчур суму чагыргазының база Өвүр кожуун чагыргазының даргаларының кичээнгейинге дараазында күзээшкиннеримни солун дамчыштыр дыннадып көрейн — дей-дир. Оон ынай оон чугаазы мындыг болду.

Аржаанның девискээри хирлиг-дир. Түгле чаңгыс борбак арыгланыр бажынче кижи кирер уг-даа чок. Бирээде, ол Ийиде, аржаанга келгени дээш, улуг кижи бүрүзүнден (16 хардан өрү) 5 мун акшаны кандыг-даа документ-квитанция чокка чыып ап турар боор түве-дир. Бо кандаай түвел? Ол хамык чыгдынган энмежок акша ийи-чаңгыс улустун олчазы боап турбаан бе? Үште, аъш-чем дээжизи салып, сан салыр чер база санчок хирлиг. Эмненип келген энме-тикчок чоннун салган акша-төгериин таптыг сугар чер база чок. Акша дээрге акша-ла болгай. Чежемейниң өртек-үнези куду-даа болза, ол анаа-ла-бир саазын эвестир. Хат-салгын албазы-биле чон ол акшаларны дүре тутканаш, ортузундан баглаан, бир түведе ылдыртып каан боор түве-дир. Чеже акшаөдуп-кадып, үрелип турар түве! Ол черниң кожуун, суму чагыргалары акша-төгериктен пөккени ындыг улус боор бе? Ындыг бе дээрге ол аржаанның санитарлыг байдалын үстүнде чугааладым ышкажыл. Ол даргалар, аржаан девискээрин чаагайжыдар акша чок дишсе хөнү эвеспе.

Бистин Бай-Тайга кожуунда Шивилиг болгаш Бел аржаннарында чоннун өргээни акша сугар тускай демир хааржактарны кылгаш, цементилеп, быжыглаан каан. Оны түгле тускай комиссия өй-өйлеп келгеш, ажыдып, акшазын санааш, хамаарышкан чагырга чериниң агар санынче киирип турарын түүлдүг деп бодап чоруур ашак мен. Аржаан чаагайжыдар акша бо эвес түве бе, даргаларым?

Дөртте, черле ниити хандырылга талазы-биле багайдыр. Чон-даа чугаалажыр чорду. Бай-Тайгадан аржаннап барган чон, боттарывыс аравыста дугурушкаш, чоруурувус мурнунда, концертчиешти-даа үндүрүп бердивис Оюн-тоглаа-даа, садыг, эмчи хандырылгазы-даа организастаптар таптыг кижи чок боор чорду ийин. Ужурунда тургудег-ле болгай. Бо хире эки эм шынарлыг аржаанны кайы ырактан адап-сурап чедип келген аарыг-аржык хөөкүй чоннун хандырылгазын моон соңгаар кичээнгейге алы бээр боор деп ол кожууннун чагырга даргаларынга идегээр кижи-дир мен. Үе чеже-даа берге, нарын болза хол салдына берген орарга кайын боор.

— Мээң сагыжымга таарышпаан түвелер бо-ла ийин. Мээн бо домаамнын кол утказын ол даргалар номчуур кылдыр «Шын» солунче бижип чорудуп көрем, дунмам — дээш, Күжүгет Донаевич чугаазын доосту.

Хоочуннун идеген чугаалап орары кончуг боорга, бо түүлду кызып-кызып бижип олурар ужурум бо.

Мен бодум Улаатай аржаанынга чорбаан-даа болзумза, өске аржааннарга, үргүлчү эвес дээрден башка, база чоргулаар кижи мен. Бо кырганның чугаалап турары черле ч

Партиялар, шимчээшкиннер

«МЕН — РОССИЯГА ЧАҢГЫС ЭП, ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ ДЭЭШ...»

«Россияның чаңгыс эви болган чөпшээрежилгези» партияның («РЧЧ») Тывада девискээр организациязының даргаларының бирээзи Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ-биле журналист Алексей ДУГЕРЖАА ужурашкан болгаш элээн каш айтырыглар талазыбиле ооң тайылбырын алган. Журналистин салган айтырыгларын болгаш харыыларны мооң адаанда допчулап парладывыс:

Айтырыг. Силер совет эргечагырганың үезинде СЭКП кежигүнү, биргээр чугаалаарга, коммунист турган кижи болгай силер. Ынчаарга коммунистиг идеалдардан дүргени-биле ойталавышаан, бодунарның салым-чолуңарны «Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партия-биле канчап, чүге холбаштыра берген силер?

Харыы. «Хөй-кинти каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 үүлүн ёзугаар алырга, күрүне албан-хаакчызы кижи (мен чогум-на ындыг кижи-дир мен) политиктиг партияның удуртур органынга соңгуттурган туруп болбас, а Россияның ындыг Хоойлузун ёзугаар алырга, соңгуттурган туруп болур. Ынчаарга «РЧЧ»-ниң девискээр организациязының даргаларының бирээзи болуп турарым — түр када чүве-дир ийин. «Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партияның девискээр организациязының тургузукчу конференциязы болган сөөлүнде ооң даргаларының бирээзи хүлээлгеден халажыр апаар мен. Девискээр организациязының даргаларының бирээзи Н. А. Ондар күрүне албан-хаакчызы кижи болганда, ол хүлээлгеден, тодаргайлаарга, девискээр организациязының даргаларының бирээзи хүлээлгеден база хосталыр апаар боор деп бодаар мен. Девискээр организациязының үшкү даргазы — Кызылдың № 15 школазының директору А. В. Конев. Организастыг айтырыгларны конференция үзе шиитпирлээр апаар.

Ажыы-биле чугаалаарга, кандыг-бир политиктиг партия-биле холбажыр бодаваан кижи мен. Ынчалзажок холбажы бергеним ол-дур ийин. Чогум от партия-биле чүге холбажы бергенимни ам тайылбырлап көрейи. Россияның ёзулуг федеративтиг күрүне тургузуун хевирлеп догуннадырынга (аас кырынга эвес, херек кырында) «Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партия чогумчалыг рольду ойнаар дээрзинге бүзүрээн мен. Ынчаарга Тыва Республика бодунуң төлептиг олудун ол федерацияга ээлеп болур. Ынчангаш ук партияның хүрээлеңинге турбушаан, ол айтырыгны шиитпирлээринге, Россия күрүнезиниң келир үезинге салдарны шыдаар шаам-биле чедирип болур боор мен деп бодаан мен. А бир эвес Шахрайның партиязы («Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партияны ынчаар база адап турар) улуг күрүнезирек партия кылдыр хууда бээр болза, ол партиядан дораан-на үне бээр мен. Улуг орус күрүнезирек үзел-бодалга үндезилеттинген политикалыг кандыг-даа партияның меңээ херээ чок.

Айтырыг. Чогум тодаргай үүл ынчаш, тайылбырлап көрүнүм?

Харыы. Россиянын чаңгыс эвиниң болгаш девискээр талазы-биле бүдүн чоруунун айтырыглары ёзулуг федерализмниң айтырыгларыбиле тудуш холбаалыг. Чурттун чаңгыс эвиниң, девискээр талазы-биле бүдүн чоруунуң болгаш федерализмниң дугайында «жириновскийлерден» эгелээш, «Россияның шилип алыкчыларынга» чедир янзы-бүрү политиктиг күштер эвээш эвес шуугап турар болгай. Ынчалзажок Россияның быжыг, бузулбас чаңгыс эви болгаш девискээр талазы-биле бүдүн чоруу үүгле ёзулуг федерализмниң байдалдарында бүттүнүп, догуннап болур. Харын конфедерализмниң байдалдарында деп-даа чугаалап болур. Россияның келир үеде күрүне тургузуунуң айтырыгларын шак ынчаар билириңге «РЧЧ» партия чоок болуп турар деп бодаар мен.

Айтырыг. «Федерация» азы «конфедерация» деп үүл ол?

Харыы. «Конфедерация» — латин сөс, тодаргайлаарга, күрүне тургузуунуң хевири. Ынчаарга конфедерацияны тургускан күрүнелер хамаарышпас чоруун (суверенитедин) долузу-биле хевээр арттырбышаан, боттары күрүне болгаш эргелеп-башкарылга органнарлыг болур. Шериг, даштыкы политика талазыбиле боттарының ажыл-чорудулгазын холбаштырып турар. Ынчаарга бистин федерацияның шупту-ла кижиктилери — субъектилери Россияның төвү-биле конфедеративтиг харылзаалыг болуру албан эвес деп санаар мен. Республика бүрүзү боду онзагай байдалдарлыг, төөгүлүг, Россияга каттыжып киргениниң бөзин төөгүзү, байдалдары аңгы-аңгы болгай. Чижек кылдыр Татарстанны, Чечен Республиканы, Тываны-даа адап болур ийик. Россияның төп эрге-чагыргазы Татарстан-биле ийи талалыг керээни чарбышаан, конфедеративтиг харылзааларже угландыр баштайгы базымны кылганы илдең-дир. Чечен Республика-биле ындыг хевирлиг керээни чарар дугайында чугаа база чоруп турар. Ындыг базымны кылырына Чечен Республиканың иштики байдалының нарыны, быжыг туруштуг эвези моондактап турар.

Россияның болгаш Чечен Республиканың аразында чугаалажыышкыннарга харылзаштырыкчы болур күзелин Татарстанның илергейлеп турганын демдеглээр бодаидыр мен. Ынчаарга Тыва кедизинде барып, Россия-биле конфедеративтиг харылзаалыг күрүне болуру күзенчигдир. Бо дээрге мээң бодумнуң хууда бодалым-дыр ийин. Россияның чаңгыс эвин болгаш девискээр талазы-биле бүдүн чоруун федератив-конфедеративтиг харылзааларның аргазы-биле хандырып болур деп санаар мен. Ындыг принциптерге үндезилеттинген күрүнелер мөңге болгаш быжыг туруштуг болур дээрзин төөгү херечилеп турар. Маңаа чижек кылдыр Швейцарияның конфедерациязын айтып болур. Ол күрүне хөй чылдар дургузунда, тодаргайлаарга, 1848 чылда хүлээп алдынган конституциязын ёзугаар чаңгыс аай болгаш быжыг туруштуг күрүне болуп турар. Ында аңгы-аңгы националдар эпнайыралдыг, тодуг-догаа чурттап турар. Швейцарияның конфедерациязының составында немецтер — 65 хуузу, французтар — 18 хуузу, итальяннар — 12 хуузу болуп турар. Ынчангаш Швейцарияның күрүне дылдары немец, француз, итальян дылдар кылдыр хүлээп алдынган.

Россияда политиктиг ажылдакчыларның хөй нуруузу федератив-конфедеративтиг харылзааларның идеязын хүлээп алырынга психология, сагыш-сеткил, угаан-бодал талазы-биле ам-даа белен эвес деп санаар мен. Ынчаарга бо айтырыгны хандыр оодаарынга, шын билип алырынга, ону шиитпирлээринге үе негеттинер апаар. Мээң хууда оодап турарым ёзугаар алырга, ындыг харылзааларга чаплаш чок кирер апаар ийик. Ийе, Россияның чаа Конституциязы өзин өскерлиг чок судур — догма эвес-ле болгай. Ону ам-даа эдери, улам сайзырадыры, амыдырал-биле дүүштүрери негеттинип турар.

Айтырыг. Эрткен чылдың декабрьда болган соңгулдалар кампаниязының үезинде Россияның Күрүне Думазының депутадынга кандидат кылдыр республикада чаңгыс мандаттыг округтуң болгаш демги партияның даңзызының аайы-биле депшиттирген турган силер. Депутат кылдыр силерни соңгуваан чылдагаанын үүнүн-биле тайылбырлап болур силер?

Харыы. Соңгулдаларга тиилелгени чедип алыр аргалыг турганымны хамыктың мурнунда чугаалап көрейн. Тиилелгени чедип алырынга бүзүреп-даа турдум ийин. Бүзүрел чок болза, политикаже шымныккан херээ үүү боор. Мээң бодап турарым ёзугаар алырга, таварылга хевирлиг ийи байдал бадылаашкыннарның түңнелинге салдарлыг болган. Бирээде. Дөрт кандидаттың аразында — үүгле чаңгыс херээжен кижи бар болган. Бо дээрге эр кандидаттарның чедиишкин чок болганының бир кол чылдгааны кылдыр санаар мен — республикада соңгукчуларның ортаа кезии — херээжен чон болгай. Ынчаарга ол херээжен кандидаттың талалакчылары — эр соңгукчулар базала бар.

Бир эвес республиканың коммунистери ат салырының хуудустарын шын долдурган болза, база бир херээжен кандидат — С. М. Биче-оол болур турган. Ынчаарда байдал бир янзы болур ийик. Ийи херээжен кандидаттың аразынга соңгукчуларның бадылаашкыннары дээш демисел чидиг болур турган.

Ийинде. Москвадан база бир кандидат — Комаровтуң Тывадан Күрүне думазынга олут дээш соңгулда мурнуунуң демиселинге киржи бергенин билир болгай силер. Аңаа дыка кажар арга бар турган. Тывада орус дылдыг чон республиканың бүгү чурттакчыларының 30 ажыг хуузу болгай. Ону Комаров барымдаалап көрген. Ынчангаш эвээш эвес соңгукчулар ол фамилия дээш, биргээр чугаалаарга, Комаров дээш бадылаанар. Бо дугайында чугаалаар бодаваан мен, ынчалзажок — факт-барымдаадыр. Ийи чыл дургузунда Жириновский-биле кады Күрүне думазынга хуралдаары — ындыг-ла кончуг бедик алдар деп санавас мен. Ол кижи болза Россияның национал республикаларын губерниялар, можулар кылдыр үзерин күзеп турар ышкажыгай.

Айтырыг. Федералдыг хуралдың депутаттарын ийи чыл хуусаалыг кылдыр соңгаан. Оларның депутат бүрүн эргелерин үзадыр, чаа соңгулдаларны эрттирерин ам-даа ийи чыл соңгаарладыр, биригээр чугаалаарга, депутаттарның бүрүн эргелерин ийи эвес, дөрт чыл болдурар дугайында чугаа чоруп турар. Бо дугайында үүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Чаа соңгулдаларны кажан депутаттарның бүрүн эргелериниң ийи чыл хуусаазы доостурга, ам-даа ийи чыл хуусаада соңгаарладырын канчап-даа болдуруп болбас. Федералдыг хуралдың Федерация төвүлелинин болгаш Күрүне думазының депутаттарын ийи чыл хуусаалыг кылдыр соңгаанна болгай. Кым-бир кижилернің эрге-ажыы дээш хоойлуну болгаш Конституцияны канчап-даа хажыдып болбас. Бо айтырыгга хамаарыштыр бистің республикадан депутаттар амга чедир үүнү-даа чугаалавайн, боттарының бодалдарын илергейлевейн турары элдептиг үүве. Россияның чаа Конституциязын бүгү чоннуң референдуму-биле хүлээп алган ийик чоп.

Россияның Конституциязын хүлээп алырынга хамаарыштыр бүгү-ле хемчеглерни алырын негээн хөй телеграммаларны дээрги Шумейко бистің республикаже чорудуп турду. Соңгулдалар хуусаазынга хамаарыштыр Конституцияның негелдезин ам үрээн херээ үүл ынчаш?

Айтырыг. «Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партияның тыптып келген төөгүзүнүң дугайында допчулай аарак чугаалап көрүнүм, Владимир Баринович.

Харыы. Ол партияның төөгүзү ам дээрезинде кыска. Ол партия Россияның политиктиг амыдыралының дыка берге үе-чадазында, тодаргайлаарга, эрткен чылдын октябрьда Москвага ханныг болуушкыннарның сөөлүнде дораан тургустунган. «РЧЧ» партия Россияның Күрүне думазында бижыг туруштуг, биргээр чугаалаарга, шыырак депутат фракциялыг. Оон удуртукчуларының ат-алдары, авторитеди база бедик Эрге-чагырга органнарында туружу база бижыг: дөрт кижи — Шахрай, Абдулатипов, Станкевич, Шохин олар Россия Федерациязының сайыттары. Олар бүдүштүг, бодамчалыг, амыдыралды хандыр көөр ак сеткилдиг кижилер-дир. Олар Россияның бүгү улустарының салым-чолу, эрге-ажыы дээш туржуп турарлар. Сезинчиг хөделиишкиннерге олар киришпээн. Ындыг удуртукчуларны эдерип болур деп санаар мен.

«Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партия — центрисчи үзелдиг партия болуп турар. Нарын аар хүлээлгени болгаш харыысалганы ол партия бодунга алган. Чөөн болгаш барын үзелдиглерниң талазындан ийи боолаашкынның аразында ол партия турбушаан, Россияның чаңгыс эви, ооң улустарының аразынга чөпшээрежилге, найырал дээш туржуп турар. Партияның база бир эң чугула сорулгазы — ёзулуг демократтыг Россияны тургузарын чедип алыры. Партияның 1-ги съездизи бо чылдың февральда болган. Бодунуң программазының кол үүүлдерин аңаа хүлээп алгаш, чугаалажып көөр кылдыр Россияның бүгү девискээрлеринче чорудуп берген. Чер-черге ол үүүлдерни чугаалажып көрген сөөлүнде партияның программазын хүлээп алыр. Ынчангаш «Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилге» партия ырак эвес келир үеде политиктиг шыырак партия болу бээри чигзиниишкин чок. Ооң хүрээлеңинде сураглыг юристер эвээш эвес. Ынчангаш келир үелиг партия деп бадыткап болур.

Айтырыг. «РЧЧ» партияның девискээр организациязын Тывага тургузарының идеязын республиканың Президентизи канчаар көрүп турарыл?

Харыы. Президент Ш. Д. Ооржак кандыг-даа партиялар-биле болгаш шимчээшкиннер-биле чогумчалыг кады ажылдажылганы кылырынга белен болуп турар.

Айтырыг. Кандыг акша-хөреңгилерниң күсели-биле ол партия ажылдап турарыл?

Харыы. Сайгарлыкчылар-ның акша-хөреңгилериниң күсели-биле ам дээрезинде ажылдап турар. Ындыг сайгарлыкчылар партияның хүрээлеңинде эвээш эвес. Моон соңгаар кежигүн дадывырлары база кирер апаар. Ук дадывырның хемчээли партия кежигүннериниң аар чүүк болбас. Партияның девискээр организациязының спонсор фондузу тургустунар магат-чок боор.

Айтырыг. Партияның кол идеяларының дугайында чугаалап көрүнүм.

Харыы. Партияның ады ооң кол идеязын илергейлеп турарын хамыктың мурнунда демдеглээр бодай-дыр мен. Чурттуң чаңгыс эви болгаш ооң улустарының чөпшээрежилгези дээш партия кезээде туржур апаар. Россияга ёзулуг федерализмни хандырары — партияның кол идеяларының бирээзи. А чаңгыс эпти болгаш чөпшээрежилгени чедип алырынга чаагай сеткил болгаш шыдамыккай чорук эргежок чугула.

Айтырыг. «Россияның чаңгыс эви болгаш чөпшээрежилгези» партияның Тыва девискээр организациязы кайда туруп турарыл?

Харыы. Партияның девискээр организациязының даргаларының адреси: Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузунуң № 18 бажында, кабинеттер 315 болгаш 328, телефоннары 3-30-65, 374-07.

Бистің партиявыстың хүрээлеңинге киреринче бистің-биле чаңгыс эп-сеткилдиг бүгү кижилерни кыйгырар бодаан мен.

Айтырыг. Мээң эң сөөлгү айтырыымга тайылбырны берип көрүнүр, Владимир Баринович. Партияның уставы бар ыйнаан?

Харыы. Партияның уставы бар. Оон хүрээлеңинге төлептиг кижилерни хүлээп алыры ында көрдүнген. Партияның хүрээлеңинге кирери эки туранын принципинге үндезилеттинген.

Бир чагааның изи-биле

ХОМУДАЛ ТУРБАС УЖУРЛУГ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Август 29-та келген почтаны чазыптарывыска, Чадаанадан дүвүренчиг бир чагаа бар болган. Д. К. Кууларның хомудалдыг чагаазының кол утказын мооң адаанда кирдивис: «Кожуун эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга август 23-тен 24-че дүне халапка таварышкаш өрттенген аваасты аппарып чыттырган бис. Кожуун эмчилериниң тоомча чогун билген болзувусса, орук чеже-даа ырак болза, республика эмнелгезинче эккээривис кай.

Август 22-де авамның чаңгыс кыс дуңмазын Барнауллан эккеп, өскен черинге, Чадаанага орнукшуттувус. Даартазында ооң чеди хонуун эрттирдивис. Келген төрелдерни менди-чаагай аъткаргаш, бажынга үүгле боттарывыс артып калдывыс. Хөй арагадаа ишкен кижи чок. Удуп чыдып турувуста, аваыс бажың иштин артыжап кылаштап турган кижи. Карангы аңмаар иштинге угбавыстың идик-хевин суп каан шоодай бар үүве, Барнауллан машинага ооң мөчү-сөөгүн эккел чорувуста-ла, чок болган кижиниң чыды идик-хепке сине берген болган. Аваыс та чүнү бодап келчик, улуг улустун кылбазы бар эвес, кыскаш бажынга көс кызын алгаш, олче дары бызап, аңмаар иштин артыжап турган болган.

Бажындан аваыс үнгеш үр-даа болбады. Бир-ле кижиниң алгырганын, сойга шилиниң бузулганын, ооң даажын дыңнадывыс. Үне халчып кээривиске, веранда иштинде чүү-даа көзүлбес. ыш, хүюксуг чыт. Частыышкын соңгаларның шилин рамалары-биле катай үндүр тепкен болду. Аваыс даштын өрттенген хевин уштун октаан тур. Хапка дары чазылганындан аваыс арнында, холдарында бүдүн чер чок. Идик-хевин дүрген уштун октааны эки болган. Ол дораан үс-биле чүндурупкаш, Чадаана эмнелгезинге чедиргенивис ол.

«Байдалы берге кижи-дир. 3-4 литр гемодез, эм дамдыладыр херекселдер, эзилдириглер херек» дээн бижикти хүлээп алган эмчи менче сунду.

— «Бар-ла эмнеринер салып, дүрген дузадан чедирип көрүнер, дан аңаога, эмдеи, херек чүүлдерден салып, тып кииреп бис — диштивис.

Кызылда чурттап, ажылдап турар болгаш чаныс чорупкан бис. Ынчалза-даа херек чүүлдерни дораан тып бадырдывыс. «Дамдыладыр эм салыр дээрге, дамыры тывылбас кижи-дир» дээш, эмдаа дамдылатпайн, кинрген чүүлдеривисти дедир берипкен. Аваыс байдалы үүгээртевээн боорга, Чадаана эмчилериниң өөренгеш, аваысты август 27-де дүне республика эмнелгезиниң өртең салбырынга эккеп чыттырдывыс. Ук салбырның эмчилеринге, эмчи сестраларынга, санитаркаларга идегеп, аваыстың кадыкшылын эгидип, ону эмнеп каарынга бүзүрендивис.

Боттары дузалап шыдаваа эмчилер, республика эмнелгезин-биле харылзашкаш, сан-авиациядан чуге кыйгыртпаан эмчилер ийик...»

Авторнуң чагаазының сөсдомаан эдип, кысказы-биле, утказын хажытпайн бижидивис. Мындыг чижектиг хомудалдыг чагааларны редакция мооң мурнунда чежени-даа алган. Оларның хөй кезиин истеп, хынап көргеш, солунга парладып-даа келдивис.

Даяна Куулар хай-халапка таварышкан незиниң салымчолу, ооң кадыкшылы дээш уйгу-чыдын чок сагыш човап, ыы-сыызын төп турар-дыр. Ол чөп. Кижиниң төрүп каан иези дег эргим чүве каяа турар. Кээргелдиң, хомудалдың ажыг саргыдынга алыскан төл, редакциже чагаа бижип тура, аваазының долу ат-сывын бижиирин уткан болган.

Республика эмнелгезиниң дөрткү каъды. Өртен салбыры. Бирги каътта эрттирикчилерден халат алдыртып кедип алгаш келзимзе-даа, эжик аксынга тура дүжүп, эмнелге ажылдакчыларындан кым-бир кижиниң көстүп кээрин манагзындым. Салбыр эргелекчизи В. П. Насюрюн шөлээде, орнунда М. Ш. Мөге-Хүрен ажылдап турар, ынчалза-даа ол эмчи албан ажылының аайы-биле бир чер чоруткан, удавас чедип кээр дээрзин баштай ужурашканым эмчи сестразы тайылбырлады. Эмчилер олурар чер — ординаторскаяның кайдаазын айтырып алгаш, аңаа чеде бердим. Салбырның ординатор эмчизи Б. М. Чуглур олур. Келген херээм чугааладым. Өрттенген кижиниң эмнеп турар эмчизи эвес-даа болза, Бады Монгушович авторнуң чагаазын кичээнгейлиг номчуп, мени топтап дыңнаан, өрттенген кижиниң аарыг төөгүзүн тып эккелди. Айылга таварышкан кижини Урана Александровна Ооржак дээр болду.

Авторнуң хомудалынга хамаарыштыр Б. М. Чуглурнуң тайылбыры: «Чагааның ээзиниң Чадаана эмчилерин буруудадып турарынга чөпшээрежип шыдавас мен. Ында кымнар ажылдап турар деп чүвени эки билир мен. Дөрткү палатада чыдар ол аарыг кижиниң байдалын база билир мен. Чагаада ону дыка аар өрттенген, амы-тыны мыраңай кес кырында чүве дег бижээн-дир. Кылаштап, чугаалап турар кижи. Бодубиле ужуражып болур силер. Эмнеп турар эмчизи М. Ш. Мөге-Хүрен. Ол эмчи-биле база ыяап-ла чугаалажынар...»

Коридорже үнүп келгеш, шарыг кылыр кабинет эжиинде бүткүр боду сиринейнип турар, арны шулу өртен, холдары шарыглыг херээжен кижини дораан эскерип кагдым. Адап-сурап чорааным кижим ол болду. Балыын шарыдып алгаш үнүп кээрин манап алдым.

Дөрт кижи чыдар палатага өрттенген кижиниң боду-биле чугаалаштым. Стаканда изиг шайны ишти хос хоорзажыгаш дамчыштыр соруп ижип (эриннери аяк эриннден чем иштинмес кылдыр өрттени берген), сирилээри бичин оожургай бээрге, ооң-биле кыска чугааны кылдым:

— Арны-бажымның, холдарымның, моюн кежиниң ажып-саргыырынга ала-чайгаар бүткүр бодум сирилээр кижидир мен ийин. Нервилерим база үрелген хевирлиг. Ургларым корткаш, Чадаана эмчилеринге хомудан бижээннердир. Эмчилерге хомудан канчаар ийик мен. Угаан-медерелим ышкындырган, аргажок чыткан кижи эвес мен. Өртең черлериң суун чодар арыг пөс азы шарыг дилеп, санитаркаларны, эмчи сестраларын кыйгырарга келбеске, арай тоомча чок боорга, харын кижи сеткили хомудаар чорду. Бодунга човулан, хай халдааанда, кижи амытан үүнү билир, херексээр деп харын. Ол дээрезинде өртеннің аарып, ажып-саргып кээрин үүү дээр ону! Үүү деп мындыг хайга алыскан кижи ийик мен. Бо эмнелгеге магалыг үүведир. Келген дээремге бодааргa, экижип тур мен. Сегип үне-ле бээр боор мен, эмчилерим ачызында. Кызылда, мында чурттап турар урулларым үргүлүү кээп турлар — деп, ол чугаалап олурду.

Палатадан үнүп келгеш, Марианна Ширин-ооловнага дужа бердим. Эмчи-биле бир аңгы өрээлге чугаалаштывыс:

— Холдарының болгаш арнының, мойнунуң кежи 18 хуузу өрттенген, 3а ча ның өртеңин ол алган бол Бады Монгушовичиниң гаалап турары черле чөп-т Ол хире өртеңни чурт турары кожуун эмнелгези эмнеп болур турган. Канд даа бижик, шынзылга келген кижи болгай. Бай лы чиигеп келген кижи. Х дарында өртени ханы бол аарыг кижиниң бодунун жин алгаш (дөнмектерде кезишкин кылып чыпцы апаар бис. Бо салбырга ажы даа-ла үш чыл болуп тур м Кандыг өртеңниг кижи көрбедим дээр. Сөөлгү чылдарда арагалаш, хо будун доңурган, эзирик та пылап чыткаш өрттенген варылгаларның хөй болуп рары хомуданчыг болгаш-б ке, эмчилерге аар-дыр. чин уруглар эвес, улуг-ла жилерниң өрттенип, до аары боттарының кижээн чогу, чүве херексевезі нийин — деп, эмчи чугаала

Бо хүннерде салбырда б 25 орун долу. Харын коридорда бирээни база мей салган. Эм-биле хан рыла хоомай эвес. Х солуптар эм аймаа чамдыг үзүктели бээр. Ховар эмнер аргалыг-ла болза бичин ур ларга, өртең кежиниң хуу улуг кижилерге ажыгла арганы эмчилер чугула д санап турар. Ол ышкаш өр тенген кижилерниң төрелд ринге хан база дужаадыл рар. Шарыг материалдар биле бергедээшкин б Орун-дөжек херекселдер индик-хеп-биле хандырылга эмнелгенин. Ынчалза-даа а рыг улуска боттарының вин кедерин чөпшээреп тур Чем-биле хандырылга э Аарыг улус хүнде алды кат чемненип турар. Чүге ди хоолулуг чем өртеңге ду лаар, аарыг кижилерниң с гиири дүрген болур. Ынча гаш чемни өртеннің чалаз ның аайы-биле тускай сто дарга хуваап каан.

Салбырда дээди эртемн беш эмчи, оларның аразын дуржулгалыг эмчилер ажы дап турар. А оларның идеге диг дузалакчылары — эм сестралары, санитаркалар че чир. Ниити байдал бо хн бедик деннелдиг турда, чү ле Даяна Куулардың аваз эвес, аар, чиик өртенн бон өске-даа кижилер ка кадык кылдыр эмнедип үү бээр деп чүвеге чигзиниг ту бас-даа, идегел улуг.

Валентина САТ (Шынның» корр.).

ЧҮГЕ ОРТА КӨРГҮСПЕЗИЛ?

Сөөлгү үеде, харын-даа бо чылдың барык март-апрель айларындан бээр Өвүр кожуунуң Хандагайты, Солчур суурларынга телевидениениң бирги-даа, ийиги-даа программалары орта көргүспейн турарының дугайын ол суурларның чурттакчы чону хомудан турар. Ол шын. Теледамчыдылгаар көрүлдезин экижидер дээш кожуун чатыргазы доктаамал сагыш салып, үстүкү черлер-биле барык хүннүң чыгыы харылзажып, республиканың телерадио дамчыдылгазының болгаш республиканың харылзаа черинің удуртулгазы-биле чугааны, негелдеги аас-биле-даа, бижимел-биле-даа үргүлчү тургузуп келген. Харын-даа мээң хууда негелдем, хомудалым-биле июнь айда Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак оралакчым Э. Д. Тыртык-биле болгаш мээң киржилгевис-биле үстүнде адааның организацияларның кол-кол даргалары-биле чугаа кылып, хуралдатты-даа. Ол хуралга республиканың бүгү харылзаазын дорт харылап турар даргалар: Д. Б. Чоксум, Э. А. Монгуш, Ю. П, Аев, М. Ю. Успенский олар киржип, боттарының тайылбырларын берген үүе....

Кол чылдагаан үүде бооп турарыл? Республика найысылалы Кызыл хоорайдан Хандагайты суурга чедир телевидение, радио болгаш телефон харылзаазын доктаамал тудуп турар 7 станция бар. Эң сөөлгү, чеди дугаар станция бистің кожуунуң девискээринде Хөндергей артының (Ак-Бедик бажында) кырында турар станция ол. Бүгү-ле дамчыдылгалар бо станцияларны дамчыштыр биске кээр. А бо станцияларда хүлээп алыкчыларны 1978-80 чылдар үезинде салгылаан. Оларны ажылдатканындан бээр 10 чыл бооп турар. Ынчангаш олар 14-16 чыл иштинде үзүк чок ажылдап келгеш, ам эргижирээн, а чаа аппаратура садып алыр дээрге, ооң өртээ дыка улуг, ындыг акша-хөреңги тывылбайн турар. Ол хамаанчок телерадио дамчыдылгазының ажылдакчылары бо чылдың март айда эң сөөлгү акшашалын алган улус болду.. Август 19-та республиканың телерадио дамчыдылгазының кол инженери М. Ю. Успенский-биле чугаалажырымга, телерадио болгаш телефон харылзааларын үспес дээш бөлүүде бар турар, ажыглаттының турар бүгү аппаратураны доктаамал септеп, ажылдадып турар улус болду. Ооң кадында үр үеде ажылчыннар шалың албаанындан ажылдан үнүп чорук база көвүдеп турар. Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээринде турар сес дугаар станцияны ажылдаар специалистер чок болганы-биле август 17-ден эгелеп шуут хаап каар ужурга таварыштывыс дээрзин дарга меңээ чугаалап олурду. Ол дээрге мөңгүн-тайгажылар бо хүннерде дамчыдылгалар көрбейн турар, радио дыңнавайн турар болгаш телефон харылзаазы шуут чок бооп турары ол дээрзин ол чугаалады.

А Өвүр кожуунуң өске суурлары — Саглы, Дус-Даг, Чаа-Суур болгаш Ак-Чыраада бо хүннерде телевидение дамчыдылгалары анаа бооп турар. Ол суурларда чүге ажылдап турарыл, а Хандагайты биле Солчурда чүге орта ажылдавазыл деп чон менден үргүлчү айтырып-ла турар. Ооң чылдагааны — о суурларда дамчыдылгаларн «Орбита» станцияны да чыштыр тургускан. А Ханда гайты биле Солчурга ба ынчаар тургузуп ап болур-д ыйнаан, а бир эвес ынчаа тургузар деп бодаар болза Кызылдан теледамчыдылган шуут көрбес болур бис..

Мен август 22-де, понедельникте, Ак-Бедик бажынд чеди дугаар станцияга ба рып чедип, ында дежурный дап турар эштер-биле ужура жып, бүгү байдалды карак биле көрүп чордум. Бо хүн нерде бистің бо ийи суур вуста үүгле бирги програм маны «Орбита» станциядa дамчыштыр тудуп, көргүзү турар болду. Бо хүннерде үшкү (Улуг-Хемниң Хайыракан даанда), дөрткү (Чаа Хөлдүн Ак-Туруг үстүнде) станцияларга улуг үрелиишкиннер болган үүве-дир. Оо ужуунда бис телефон харылзаазы-даа чок, теледамчыдылгаларны-даа орта көрбейн турарывыстың чылдагааны мындыг-дыр.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Өвүр кожуун чагыргазының даргазы.

■ *Культура одаглары*

АКША БОЛЗА...

Чай төнген, күс бодунуң эргезин бүрүү-биле эзлепкен. Чылыг оран куштары чанарынче белеткенип эгелээн. Кыш келириниң баштайгы медээчилери ол-ла болгай. Турлаг-хонаштарны, чурттаар, оран-саваны быжырымчалыг септеп кылыр үе келгени ол-дур. Сут-Хөл кожуунда культура, кино болгаш туризм киздизиниң эргелекчизи **Валерий Хайбаевич ООРЖАККА** мындыг айтырыларны салдым:

— **Кожуунда культура одагларының кышка белеткели кандыг чоруп турарыл?**

— Кожуунда 7 Культура бажыңы, 8 библиотека, ургларның бир уран үүл школазы, бир музей салбыры бар. Бора-Тайга Культура бажыңының кышка белеткели багай эвес. Капитал септелгени дооскан, кыжын одаары-биле 50 тонна хөмүр-даш дүжүртүнген. Арткан культура бажыннарында байдал дүвүренчиг, хөмүр-даш оларда барык дүжүртүнмээн бооп турар. Ылаңгыя Ак-Даш, Кызыл-Тайга суурларда одалга системаларын септээр, чаартыр ажылдар чогуур деннелде чорбайн турар. Оон кол чылдагааны акшада үскеш, республиканың Культура яамызы 41 сая бээрин аазааш, оон 27 сая рубльди бисче шилчиткен сураглыг бооп турар, ол акша ам-даа келбээн.

Ылаңгыя Кызыл-Тайга суурда культура одаанын септелгезинде байдал дүвүренчиг. Ооң мурнунда совхоз дирекциязы ук Культура бажыңын бодунга алган турган. Ам ойталап каапкаш, ооң септелгезин культура килдизи кылдыртыр апарган. Моок мурнунда одалга суугузу иштинге турган, кожуунның орт чери аңаа одалга кылыры озалдыг дээрзин шыңгыы сагындырып, даштынга тускай одалга бажыңын кылырын сүмелээн. Ам ону кылыр апаар, оон ыңай чамдык батареялар суг дамчытпас апарган, оларны база солуур. Мынчап кээрге, маңаа хөй-ле акша негеттинер.

Оон ыңай кожуун төвү Суг-Аксы суурда Культура бажыңы-биле Ак-Дашта библиотека бажыңы эргижирел калган, эжиктерни дыңыг хаарга, ханалары шимчеп турар. Дыңыг хат-шуурган кээр болза, ойлун кээп дүжери мыяда апарган. Аңаа чаа тудуглар хүнү-биле негеттинип турар.

Ишкиип суурда Культура бажыңы эрткен кыжын «дыштанып» кыштаан. Суг-биле чылыдар батареялар доңган, чарлып калгылаан. Ам ону солуп, септелге ажылдарын «Алдан-Маадыр» совхозта каңнакчы Ортун Сарыглар баштаан кижилер кереэ чарып алган кылып турар. Чоокку хүннерде ол бүрүүнүбиле доостур боор.

— **Чаа тудуглар немешкен бе?**

— Ийе, немешкен, Алдан-Маадыр суурда музей бажыңын адап болур. Почта салбырының ара каапкан бажыңын суму чагыргазының чөпшээрели-биле алдывыс. Ам ооң иштики ажылдарын кылып турар, удавас ажыглалга кирер. Оон ыңай бо суурга уругларның уран үүл школазының салбыры база ажыттынар. Ак-Даш суурга чаа Культура бажыңын тударын планнап турар. Амдыызында ооң тудуу кажан эгелээри орта билдинмес.

— **Кадрлар-биле хандырылга кандыгыл?**

— Кадрлар-биле хандырылга четчир деп болур. Бо чылын бистин кожуун чурттуг, чаа дооскан 5 аныяк кижи ажылдап чедип келдилер. Олар кожуун төвүнде хаара туттунган. Хайлыг чүве чурттаар оран-сава тывылбас, дөргүл-төрелдериниң бажынарында чурттап турарлар. Бодум база бо кылдыс эргелекчизинге июньда ажылдай бердим. Чурттаар черим чок, боттаннап тур мен, ажылдаар өрээлимниң стол ыырынга дүн чарып хонар-дыр мен. Ийи уруглуг мен, өөм ээзи база культура ажылдакчызы, Алдан-Маадыр суурда чурттап турар.

Чурттаар чер негээримге, бо килдистің бухгалтерия өрээлин хостааш, аңаа чуртта дээр. Ону эде кылырынга база хөй-ле акша-төгерик негеттинер. Оон ыңай бо девискээрде арыгланыр бажын, суглаар кудук база чок. Ынчангаш ол өрээлди септеп кылырындан ойталап каптым.

— **Культура одагларының септелгези кажан доостурул?**

— Ынчан-мынчан доостур деп чугаалап шыдавас мен. Септелге ажылдарын ол-бо биче бүдүрүлгелерден чээли кылып, кереэ чаргаш кылдырып тур бис. Культура яамызының аазаан, чамдыызын шилчиткен акшазы келир үүве болза, септелге ынчан дооступ, одаар үүүлдер сөөртүнүп болур арга бар. Чүгле акша дарый хереглеттинип турар.

Карыма ТҮЛҮШ
чугаалашкан.

Тыва Республиканың улустун чогаалчызы. Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

ТЫВЫЗЫМ — ТЫВАДА

Сактыышкыннар, бодалдар

Тыва культураның хөгжүлдезинге бараан болуп, эң ылаңгыя ооң чечен чогаалының аар үүргезин чүктээнимден бээр ам бежен чыл чоокшулап олур. Ында мээң кылган ажылдарым дөгерези кылаң эвес, четпестер харын деңзи караан чая базып турар деп билип чоруур мен.

Кандыг-даа чурт бодунуң шаа-биле делгем болгаш чонунга четчир. Төрээн Тывавысты, бичии Тывавысты, ак-көк Тывавысты улуг деп санап чоруур мен. Шыны херек, Тываны чүрээмге суп алыр мен азы Тывага сыңмас-тыр мен дигилээн домактарны ында-хаая дыңнагылаардыр мен. Чок, мен-не ындыг улуг аас эдип шыдавас мен: мээң бичии чүрээмге бистиң Тывавыс сыңмас, ооң орнунга бистиң бичии Тывавыска будун ертемчей-даа сыңа бээр.

Найысылалывыс Кызыл хоорайның үндезилеттингениндан бээр 80 чылын, Россияның хайгааралынга Ураңгайның киргениниң база 80 чылын болгаш Россияның составынга Тываның бактааганының 50 чылын ам демдеглеп тур бис. Бо болуушкуннарга хамаарыштыр бодумнуң чогаадыкчы үзелдеримни илереткен сактыышкыннарны болгаш бодалдарны «Тывызыым—Тывада» деп ат-биле бижидим. Ооң бир эгезин «Шынның» хүндүлүг номчукчуларынга бараалгадып тур мен. Мүн публицистика долузу-биле «Улуг-Хем» сеткүүлге үнер.

Төрээн Тывавыска эдерге-ле хек, базарга-ла көк, чурттарга пөк, чугаа-соот хөк турар болзун!

АВТОРДАН.

гле социалистиг лагерь адап турган чурттарга харын бүгү делегейге кырында күчүлүг болуп Совет Социлистиг Республиканың Эвилели (хуулааргa ССРЭ) болгаш Совет Эвилелиниң Комстиг партиязы (СЭКП) ап, бүступ дүшкен. Бо ушкун дээрге кижинин сагыжынга эптешпес, дүшке кирбес, бир-бир арга, бүзүрээр арга чок к-тир. Улуг ССРЭ-ге, СЭКП-ге бистиң кижи зү бүзүреп, улуг Ленинчидүп, марксизм-ленинниң номналын «кезээ еде дириг өөредиг» деп п-Мактап чорудувус. Бис чүүле тыва чогаалчылар бүгү совет чогаалчы-чеден ажыг чылдарның үзүнде чаа тургузугну, хевириң партиязын» арының ажылдарынга ередин келгеннер. Тыва яды эвес дыл, ында м» деп сос бар, а коммуниг партияны адаарынга ерминни өкпелээш, «пар» деп сөстү ол хевээр. ага чок ажыглап турдуу. Дээди черлериң, башчыларывыстың айтышындыг болган. Оон кезе, дайын үезинде школ өөренип турумда, Ле Сталин, ССРЭ-ге харыштар алырга, тыва да «улуг» деп сөс ам-даа ни уткалыг деп санааш, гин дылывыска «велин» деп сөстү хевээр ажыгрын негээн кедергей. ре-юсчулар турганын сактып р... мен. Оларның-на ышкыны-биле клубка ган хуралдарга изиг башкижилериниң. «Великий линге алдар!», «Великий РЭ делгерезин!» деп алжып турганын адыр кум-биле ылап дыңнаан. Ол байбаңнар чон орунга онза хүндүлеп, дыг-бир маадырлыг чорук гедипкеп, чаа ажыдышн кылыкан ышкаш, азы адов дег, папанинчилер, челюскинчилер дег, мактып турганнарын билир н.

Чүү деп чүү дээр боор, ам ңнап чоруурумга, ол үен чогаалчыларын амгы үен чамдык литераторлары мелеп, Ленинни, коммунизмни алган, мактап чораан лер, деп, дорт-ла бурудап тыварлар-ыр. Баш удуп бүгү чонга дыңналдыр, жилериниң артынга эвес, кызыл арнынга, чажыды-биле эвес, ажыы-биле чугаалап тур мен: «Бир эвес силер (демги ол аныяк эштерни ынча дээрим ол) ынчан чурттап турган болзуңарза, оон чайлаан чүве бар эвес, өттан чайлаан мал бар эвес деп, чонувустун чугаалажыры ышкаш, Ленинни, партияны, коммунизмни, ССРЭни дөмей-ле мактаан, алгаан, марксизмни шээжилээн турар ийик силер».

Чүге?

Ам шак бо «Чүге?» деп гамлетсиг айтырыгга доктаан, бодумнуң кыска сактыышкыннарымны болгаш бодалдарымны маңаа чугаалап көрейн.

Ийе, совет коммунизмниң үезин эрте берген. Ол бичии школачы ургларга-даа билдингир. Маңаа «совет» деп сөстү өжегээр ажыгладым. Чүге дээрге өске хевириң коммунизми тура берип болур, турар-даа үжүрлүг. Совет коммунизмниң буураны-биле коммунизм дугайында чөле ниити теорияның, оон бодүүнчүдүр чугаалаарга, «коммунизм» деп сөстүң кижи ниитилелиниң дылдарындан шүүт чиде бергени ол эвес. Мен бодум хүүмда Маркс, Ленинниң коммунизм дугайында өөредии хевээр артар деп санаар мен. Хамык үжүр чүдел дээр болза, совет ниитилелдиң баштынчыларының ол өөредигни — марксизм-ленинизмни практика кырынга шын эвес боттандырганында бооп турар. Черле ындыг харын, теорияга бодаарга, практика берге. База катап чугаалап каайн: теория база берге харын, ынчалза-даа практика херек кырында дириг амыдырал болганда, чугаа-домакта, аас-сөсте теорияга бодаарга, оон-даа берге болбайн канчаар. Теорияга чаңыг болурга, чугаалажып, маргыжып турган «кезин эмневейн», анаа эдип ап болур, а практикага ындыг эвес, ол дириг кижилериниң амыдыралы болганда, ооң түннелдериниден, ылаңгыя чазыларындан түргеделдер, качыгдаллар албан болур, оларны эдип алырынга, хөй үе, хөй күш херек. Оон чижээн бо хүнгү амыдыралдан көрүп тур бис. Бүстүп дүшкен улуг ССРЭ-ниң девискээринде үү болуп турардыр?

Бирээде, ол, тываларның чугаалажыры ышкаш, тос башка барган. Салаа базып санаар болза, чүс-даа, муңдаа башка. Эң харааданчыг чүве болза, ол улуг девискээрде хан төгүүшкүннүг дайыннар, үскүлежиишкиннер, месилдежиишкиннер чоруп турар. Хөй эвес чижектер бо: Армения биле Азербайджанның аразында ёзулуг амгы үениң боо-чепсээн — ракеталары, үнден дүрген ужар самолеттарны ажыглаан дайын, Грузия биле Абхазияның аразында база, бүгү Кавказ девискээринде ханныг үскүлежиишкиннер; мурнунда «улустарның хостуг чаңгыс эвилелиниң» бузындуларында национал-дар харылзаалары чидиг бижектің бизинде, чинге багның бажында; Балтика чаныың республикалары шагда-ла хоорлуп калган: Молдова ынаар адырлып чаштай берген, оон кезиинде Приднестровье республика тывылган оода хан төрел славян ...ннарны көрүңерем — Украина ында, Беларусь дүгде, Россия мында.., Мынчап кээрге, биче буурай чоннарның дугайында чүү чугаалаар боор.

Бир эвес мынчаар-ла шөйгеш турар болза, оон төнчүзүнче үнери берге-дир. Болдунмас-даа. Ынчангаш бичии Тывавыстың, төрээн Тывавыстың, ак-көк Тывавыстың дугайын-на соодажып көрээли.

Бо чугаамның эгезинде марксизм-ленинизмниң номналының нургулайында шынныын, ону бистиң удуртукчуларывыстың шын эвес боттандырганын, коммунизмни, бир-ле эвес ындыг магалыг дываажан дег оран бар чүве болза, ону чо...а эвес, боттарынга бүдээп алгаш турганын элдээрти-даа бол чугаалаан мен. Теория шын харын. Ынчангаш бистин угаан-мээвиске каргакталдыр үттеп-сургап каапкан, эртемниг коммунизмниң үндезилекчизи дижиривис улуг салдыг Маркс башкының мындыг чугаазын черле огулуг дээр мен: «Кандыг-даа революция трагедия болур». Кара чугаа-биле биригээр сөглээрге, кандыг-даа революция улустарга көргүнчүг чүүл болур дээни ол. Ийе-ийе, ылап-ла көргүнчүг чүүл. Бо удаада баштынчының чугаазын кым-даа маргыжып шыдавас: ол теория практикага (амыдырал кырынга) боттанган. 1917 чылда өөскээн октябрь революциязы шынап-ла ындыг болган: өлүм-чидим, өрт-хүүк, хадуңмалар, ада-иелер өлүрүшкен хамааты дайын, аш-чут, албадалдыг коллективизация, репрессиялар. А бичии Тывага?

Тывага болган хувискаал, чок болза баштай национал-хосталгалыг деп турганывыс, сөөлүнде улусчу деп чымчады адай бергенивис 1921 чылдың революциязы 1917 чылда орус революциянның дүюун баскан төлу болган, Маркстыы-биле алырга, Тывага 1921 чылда тиилээн, орус чыданың кавыны шириккен революция тыва улуска бодунуң хире-шаа-биле база трагедия, тайылбырлаарга, коргунчуг чүүл болган.

Теория ёзугаар-даа алырга, анаа кара угаан-биле-даа бодаарга, ол чеже-даа коргунчуг болза, революция төөгүге эргилде болганда, черле ажыктыг болган болбайн аан. Карл Маркс ону билип турган. Ынчангаш кандыг-даа революция трагедия болбазын дээш, кижилерге баш удуп сагындырып турганы ол. 1917 чылда Россияга-даа, 1921 чылда Тывага-даа тус чурттарның баштынчылары ол кичээндиргени херекке албаннар.

1921 чылда Тывага хувискаалдың түннелинде биске чүү болганыл?

Бирээде, чаа эрге-чагырга — араттың чазаа тургустунган. Ол эки-дир. Ниитилелдің будурукчу күштери солушкан — дарлакчы аңгының азы феодалдарның орнунга ажылчы араттар келген. База эки болбайн канчаар. Будурулге харылзаалары база чаартынган. Ону канчап багай дээрил? Хуу өнчүнүң орнунга күрүненің, хөй-ниитиниң болгаш кижилериң амгы өнчүүг келген. Ону чүгле шын сайзырадыры, чоптуг ажыглаары негеттинип турган. Ындыг турбуже биске чүү болчук?

Ийиде, баштайгы чылдарда бүгү херек чаагай чоруп турган ышкаш болза-даа, оон чоорту улуг ВКП (б)-ниң, Ада-чурт ССРЭ-ниң майын эдергеш чыдыпкан бис: «Туттунарда дыттыг Саян тура дүшпейн ажа-ла бээр, дузалаарда эптиг ССР дужун бодап чеде-ле бээр», «Үлегерни быжып турар үлетпүрчин, тараачынны, үттеп турар, сургап турар үжүүр мерген Сталинни». А бистер болза: «Дооратта харап көөрге, торгу хээлиг Тыва чурту, тон-на ынак баштыңчывыс Тока дарга делгерезин!», «Улуг акывыстан» бичии-даа тудаваанывыс шын-на болгай. Харын оон ырак барып дүшкен бис: хүрээ-хиит узуткаттынган («хүрээ-биле адаанашкан хүрен-кызыл клуувус, хүн-не бүрү куруглаттпайн кружок-болгум тургузаалы»); бичии-ле арбын мал-маганныг, бай-шыырак кижилерни чудурук байларга («кулак» деп сөстү өттүнүп алганывыс ол), феодалдарга чыпшыр туткаш, малын хавырып, үлежип ап, олар чугаа-соот үндүрүп, удурланы берген болза, оларны хайыра чок тудуп хоргуудаан, шөлээн, чок кылган. Совет Эвилелинге шинээлиг тараачыннарны кулактар дээш аңгы кылдыр узуткаан болза, Тывага балдырлыг араттарны феодалдар дээш когун үскен («феодалдарга чагыртпас бис, бүрүн эргешөлээлиг бис, бүрүн эргешөлээвиске бүзүрелдиг апарган бис»), оон барза-барза, «Социализмниң тиилелгези чоокшулаан тудум, аңгы демисели улам чидиглеген» (Сталин) ССРЭ-ни кара олчаан өттүнгеш, араттарның ортузундан өлүрүкчүлерни, өрттедикчилерни, хоралакчыларны чытчы ыт дег дилеп тып эгелээн бис, оон уламындан совет колхозтарның салгакчылары МЧАЭлериң «дайзыннары» безин көстүп келгилээн («Андазындан садып алгаш, алышкы дег ажылдаалы, артканкалган байлар келгеш, чүүсугну канчангылаар»); оон соонда ам мырыңай «Тываны ыпын империалистерге садар» дээн «контрлар» тыпты берген, оларның аразында «япон» деп сөстү адап безин билбес, ол чурт чогум кайда чүвел дээзи угаанында чок, ужук-бижик билбес араттар бар.

(Уланчылыг).

Матпа Сумбуевич ХОМУШКУ

1994 чылдың сентябрь 2-де орукка болган озал-ондакка таварышкаш Матпа Сумбуевич ХОМУШКУ амытынындан чарылган.

Мөчээн кижиниң бүгү амыдырал-чуртталгазы бистиң республиканың культуразы болгаш чырыдылгазыбиле сырый холбаалыг турган.

Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыргакы суур чурттуг араттың, оон соонда барып харылзаа ажылдакчызы чораан кижиниң оглу Матпа Сумбуевич дээди башкы эртеми четкен тыва оолдарның баштайгыларының бирээзи чораан. Улуг-Хем кожуунның школаларынга сан башкызы чораан, облононуң инспектору. Педагогика эртемнериниң академиязының аспирантызы Матпа Сумбуевич бодунуң амыдырал - чуртталгазынга хөй-ле үүлдерни чедип ап болур турган. Ынчалзадаа амыдыралга үү-даа турар, 1963 чылда ол Тыва АССР-ниң культура сайыды апарган. Ындыг бедик болгаш харысалгалыг албан-дужаалга ол он сес чыл дургузунда ажылдап келген, чогум-на ол чылдарда Тываның күүне филармониязы, симфония оркестри, «Саян» ансамбль, тургустунуп, Кызылга чаа театр тудуу эгелээн, республикага культура бажыңнарын болгаш клубтарны тударының үш чылы эгелээн болгаш доозулган. Ол чылдарда дыка хөй культура ажылдакчылары өзүп келген, Тыва АССР-нин Чурукчулар болгаш Композиторлар эвилелдери тургустунган, күш кирген. Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң 1964 база 1974 чылдарда Москвага болган декадалары, хөөмейниң баштайгы республика фестивальдары, Совет Эвилелинге база даштыкыга тыва литератураның болгаш культураның калбак нептерээшкини, оларның бедик деңнелинин үнелели — ол бүгү шуптузу культура сайыды М. С. Хомушкунун ачы-хавыяазы. Ынчангаш ону Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени болгаш хөй санныг хүндүлел бижиктер-биле демдеглээниниң-даа ужуру ол.

Ооң соонда беш чыл дургузунда республиканың Ажаалда банкыларының начальнигинге, дараазында беш чылда Тываның ном үндүрер черинің директорунга ажылдап тура, ол республиканың хөгжүлдезинің ол адырларынга база бодунуң улуг үлүг-хуузун болгаш энергиязын берип келген. Ынчалзажок ооң амыдыралының кол сорулгазы, чайгылыш чок ынакшылы культура бооп чораанын ам чугаалап болур. Культура ажылдакчыларының эвилелинің харысалгалыг секретары апаргаш, культурага катап эглип келгенин ол өөрүшкү-биле чоокта чаа чугаалап турду. А ооң сөөлгү албан-хүлээлгези — Тываның күрүненің телерадиодамчыдылга компаниязы-ның даргазының дузалакчызы база-ла республиканың культура хөгжүлдези-биле холбашкан.

Ол сагыш-сеткилиниң кыйгызы-биле башкы ажылын база утпайн чораан, амыдыралының сөөлгү чылдарында тыва школачыларга математикага өөредилге номнарын очулдуруп келген. ооң ийи уруу эртем ажылдакчылары болган. Урап чогаал талазыбиле салым-чаланныг кижи болгаш Матпа Сумбуевич аңгы-аңгы чылдарда тыва дылче элээн каш шиилерни, шыдыраа дугайында шүүлүглелди театрга тургузаары-биле очулдурган.

Ооң база бир чарылбас хандыкшылы — шыдыраа. 50 чылдардан эгелеп Матпа Сумбуевич Тываның чаңгыс эвес удаа чемпиону бооп чораан, сөөлгү катап ол чемпион атты 1985 чылда чаалап алган. Ол Өвүр кожуунга эртер шыдыраа маргылдаазынче бар чоруй мочээн.

Республика бодунуң алдарлыг оглуң, чогаадыкчы болгаш спортчу аныяктарның дагдыныкчызын чидирген.

Матпа Сумбуевич Хомушкунуң чырыткылыг овур-хевири, ооң дугайында тураскаал бистин чүректеривиске кезээде артар.

Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей. А. А. Мельников, В. С. Очур-оол, Б. С. Шыырап, З. Н. Сат. С-Д. Д. Ондар, Ч. Ч.-Д. Ондар, А. С. Серен, С. Ы. Ооржак, В. А. Ооржак, Д. Н. Чыдым, В. Ф. Чадамба, С. А. Баир, Т. Ч. Норбу, Ш. П. Куулар, Ш. Д. Куулар, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, В. Б. Оскал-оол, М. М. Оюн, А. А. Лавыдова, М. Б. Кенин-Лопсан, К.-Э. К. Кудажы, С. В. Козлова Г. С. Суздальцев, С. М. Бюрбэ.

Идегелдің чагаазы

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР, ЧОНУМ!

Тыва чонумдан болгаш хүндүлүг «Шын» солундан дуза дилеп, бистин өг-бүлевис-биле мушгаралывыс деңге үлежиринерге бүзүрээш бижип олур мен.

Ийи ай бурунгаар, июль 3-те 9 харлыг дунмам бажынан үнгеш, олчаан келбейн барган. Мынчага дунмамның ураан-даа дыннавадывыс, бодун-даа көрбеливис. Барбаан, етпээн черивис чок. Арга-арыгдан дилеп, улустан айтырывыска кым-даа көрбээн билбес боор. Хову-Аксы ...урнуп үзүн-даа арттырбайн диледивис. Кайда-даа чок. Өзер, хуваанак, чарын салдырарывыска, дириг, хырны одуг, улус холунда кижи-лир дээр. Дунмамны тудуп тур улус бар болза, эккеп берип көрүнер! Ындыг үр өске улустун төлүн канчап тудуп, чажырып алгаш олурар боор. Улузу дилеп турар боор дээш сагышсырап, човайаа бербес чүве бе.

Шагдаа черинге дораан демдегледип, ужур-чөвүн чуаалаза. Кандыг кончуг кадыг сеткилиг улус боор?!

Дунмамны дириг, улус холунда деп бүзүрээр-дир мен. Боттарывыс Хову-Аксы суурда чурттап турар бис. Дунмамның хеви: ак-ак чечектерлиг ногаан платьелиг, ак солготкалыг, хүреп идиктерлиг. Арнының хевири: арны өрбак, кыдырык кара карактарлыг, шевергин эриннерлиг, сырый дүктүг кара кирбиктерлиг, бажынын дүгүнүн ңү кара, узун чажын өрээш салып бадырып каан.

Дунмам чажындан инвалид кижи. Бичии турда бажы кемдээн. Тыртар аарыглыг. Чугаазы четче эвес, чамдык сестерни чулчуруп чугаалаар. Чижээлээрге, мама, папа, октантым шээй дээн сестерни мүн-не адаптар. Адын документ өзугаар Виктория дээр, бажынга ады Чойгаана. Школага өөренмейн турган. Канчап билир, ындыг кижи боорга улус эмнелгеде-даа аппарып каанын. Буянныг эмчилер, эмнелгелерде ындыг бичии уруг бар болза, биске дыннадып көрүнер.

Хову-Аксынын шагдаалары дилежир бис дээш, дунмамның чуруун ап, овур-хевирин бижип алгаш чоруткан чүве, сураг болуп тур. Чүнү-даа ыытташпас. Дунмамны Бай-Хаакка дилеп чеде бергеш, шагдааларга баарывыска, ол дугайын безин билбес болдулар. Хову-Аксынын шагдаалары дыннатпаан. Шагдаа черинин тывар, дилээр хүлээлгези бар эвес чүве бе? Ам канчаар бис. Кижи багай чүвеге таваржырга, эш-өөрү безин хая көрнүр апарган шагдыр бо. Биске дузалап көрүнер, эргим чонум! Дунмамны эккеп бээр азы оода-ла ында-мында деп дыннадыптар кижи болза, черге чедир мегеер мен. Кижини диригге чидирип деп чүве дыка берге-дир. Өг-бүлевис-даа хилинчектеин берди.

Чагаамны солунга парлап бээринге бүзүрээр-дир мен, редакция ажыллакчылары. Чон номчун танышсын. Дилээм — дузалап көрүнер! Адрезивис: Чеди-Хөл кожуун, Хову-Аксы суур, Юбилейная кудумчузу, бажын дугаары 8, квартира — 10.

Аяна ЧЫМБА.

СЕТКИЛИНИҢ АЖЫЫ КОНЧУГ

Чөөн-Хемчик кожуунуп төп кижи эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар салбырынын эргелекчизи Чечек Доржуевна Монгуш ол салбырны билдилиг удуртуп турар. Аараан кижилерни эмнээр талазы-биле шыырак эмчи диртип келди.

Аныяк эмчи Кемеровонуң медицина институдун доосканы, бистин кожуунда ажылдап турары бо. Аарыг кижилернин ишти-хөннүн чазыктырып, ажыт-чажыт чокка чугаалажып билир, кичээнгейлиг эмчи болгай. Канчаар аараанының диагнозун шын тодарадып, эмнээриниң аргаметодун шилип алыры белен эвес херек.

Рынок негелдези ындыг апарган: бүгү-ле чүвени акша шиитпирлээр. Ол чокта эм-даа садып алыры болдунмас. Айтыртынып, сурагланып чораан тып алыргадаа, эмнин өртээнин угшиг чок тергиин улгаткынына кижи кайгап-ла хамас. Эвээш акша-шалыг ап олурар, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, инвалидтер, пенсионерлер күш чедер аргадаа чок. Эмнелгеде эмнедип чыдар аарыг кижилернин дөргүл-төрелдерин оон-моон сурагланып турган, херек эмнерни мүн-не тып алыр. Ынчалза-даа, өштүг-биле дөмей, садып алдынмайн баар. Ооң чылдагааны базала өртээнин улуу. Ындыг таварылгада Чечек Доржуевна эм оътту канчаар белеткеп алырын бөдүүн, билдингир кылдыр тайылбырлап бээр.

Ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыглар салбырынга бичии чаштардан эгелээш назылап кыраанарга чедир чыдып эмнедип турар. Ургну чаш, улугну кырган дивейн, эриг сеткил-биле эмнеп турар эмчинин бөдүүн, биче сеткили чоннун хүндүткелин чаалап алган. Аныяк эмчи Чечек Доржуевнанын чону дээш, оларын кадыкшылы дээш билигмергежилин харам чок өргүп чоруурунга өөрүүр-дүр бис.

Татьяна ОНЛАР.
Чадаана хоорай.

ЧАРЛААЛДАР

Сураглыг цирк артизи Дмитрий Очурнун адын Бай-Тал көдээ Культура бажыңынга тыпсырының байырлыг езулалы 1994 чылдың сентябрь 17-де Бай-Тал суурга дүүштеки 14 шакта эгелээр. Ол байырлалга киржиринче «Чалыы назын» цирк бөлүүнүң артистерин болгаш өске-даа эш-өөрну чалап турар.

Бай-Тал суур чагыргазы.

Чаа өөредилге чылынын эгелээни-биле холбаштыр филармониянын концерт залы бичии оолдарга, ургларга изиг байырны чедирип тур!

Москваның «Класс» деп ургларын бөлүүнүн концертторинче бичиилерни болгаш улуг-даа назылыгларны чалап турар.

Концерттер филармониянын концерт залынга сентябрь 16-20-де 15.00, 18.00 шактарда болур. Анаа бичиилер база киржир. Концерттиң ниити ады: «Коля даай, Ат болгаш эн чолдак юбка». «Любэ» бөлүктүн эң бичиилери концерттерге киржир. «Бистиң-биле кады ырлажыкар» деп ырларны күүседир.

Концертке кирериниң билет өртээ 3 муң рубль. Тайылбыр алыры-биле 3-68-71 телефонну ажыглап болур.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА

Дараазында чүүлдерни бичежек мөөнү-биле садып турар:
— милки Мей, өртээ 700 рубль;
— чивите — 811 рубль;
— дайнаар резинкалар: кис-ми, синди — 60 рубль; б-бом, и-бом, гамби, таго, того, дривнине; — 65 рубль; гримин; динозавриан —70 рубль, лев из — 78 рубль, герминистор, динозавр, бумер — 110 рубль;
— сигареталар: астра, прима — 190 рубль;
— «Самват» — 20 вектиң монстрларынга удур чепсек;
— таракан тудукчулары.

Адрес: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажыг № 23, телефону 2-41-54,

Бичежек экранныг, өөнүг, кнопка-биле башкарар «Фунай» деп чаа телевизорну 700 муң рубльге садып тур мен. Харылзажыр телефоннар, 3-91-61, 3-34-19 (ажыл шагында).

«НИВАНЫ» САДЫП АЛЫҢАР!

1990 чылда бүдүрген ВАЗ-2121 «Нива» автомашинаны садып алырын саналдап турар. Ол автомобиль 60 муң километрни эрткен, өнү ак. Садар өртээ — 10 миллион рубль, 5 санныг авторезинаны (ГАЗ-69) база садып турар. Бирээзинин өртээ 100 муң рубль.

Харылзажыр телефоннары; 3-74-75, 3-64-65.

АГААР

Бөгүн республикага көөгүп турар булуттаар, кезек чаъстаар, диңмирээр. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 5-10, чамдык кожууннарга дүне секундада 20 метр чедир хадыыр.

Агаарның температураза 13-18, чамдык кожууннарга 10 градус, дүне 2-7 градус чылыг болур.

Кызылга өскерлин каан турар агаар болур, кезек чаар, диңмирээр чадавас. Хаттың күжү 5-10, кезек 20 метр чедир күштелир.

Хүндүс 16-18. дүне 5-7 градус чылыыр.

Үшкү хевириң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 6-да «НАИЫРАЛ «Америкага кылган» (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40, Видеозалга: «Диско танцычы» (Индия, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Садар дээш кылган өлүрүүшкүн» (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хапа» (Индия, 2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс, дунмавыс Кан-оол Сайын-Белекович Монгуш үр аарааш, мөчээн соонда ону сөөлгү орукче үдеп, бистиң кажыыдалывысты деңге үлешкен дөргүл-төрелдериске, эш-өөрүвүске, күш-ажылчы коллективтерге, Баян-Таланың чонунга четтиргенивисти илереттивис.

Уруглары, төрелдери.

Кызыл-хоорайның болгаш Чөөн-Хемчик кожуунның чагыргалары, Тыва Республиканың күрүненің телерадиодамчыдылга компаниязы, Культура, Өөредилге, Кадык камгалал болгаш Социал камгалал яамылары, Парлалга болгаш информация талазы-биле, Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеттери, «Шын» солун коллективи, культура ажылдакчыларының профэвилелинің республика комитеди, Тываның ажаалда банкызы, Культура ажылдакчыларының эвилели, республиканың ном үндүрер чери, Хоочуннар чөвүлели, Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Кызыл хоорай политкүүсүкому күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың күрүненің телерадиодамчыдылга компаниязының дарга зының дузалакчызы

Матпа Сумбуевич
ХОМУШКУНУН

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин дыннатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Күш-ажылдың хоочуну, республиканың сураглыг шыдыраачыларының бирээзи

Матпа Сумбуевич
ХОМУШКУНУН

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин Тыва Республиканың шыдыраа федерациязы дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Күш-ажылдың хоочуну, сураглыг шыдыраачы

Матпа Сумбуевич
ХОМУШКУНУН

озал-ондакка таварышкаш, 63 харлап бар чораан назынында мөчээнин Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеди дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тываның ном үндүрер черинің коллективи мурнунда ооң директору бооп ажылдап чораан

Матпа Сумбуевич
ХОМУШКУНУН

озал-ондакка таварышкаш, мөчээнин-биле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кожуун чагыргазының даргазының заазы, күш-ажылдың хоочуну

Долгар Балгановна
КУУЛАРНЫН

хенертен мөчээнин Тожу кожуунның чагыргазы «Доора-Хем» совхозтуң администрациязы дыңнатпышаан, Михаил Киим-оолович Куулар, мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор З. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харылсалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43.34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлернин хостуг чорунун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа лыңналыдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240.

Чагыг № 35—200.